

Манастир Лапушња

БРАНКА КНЕЖЕВИЋ

На деоници пута Параћин—Зајечар, између Кривог Вира и Лукова, међу шумовитим брежуљцима огранака Ртња, леже рушевине некадашњег манастира Лапушње, скривене у једној ували поред Лопушанског потока. Рушевине манастирске цркве Св. Николе у последње време заштићене су од даљег пропадања (сл. 1, 2). До Лапушње се из правца Параћина стиже тако што се испред села Лукова напусти асфалтни друм и крене према југу колским путем што у благом успону пресеца плодне њиве. Раздаљина од друма до манастира износи приближно 3 km.

Не располажемо подацима о ктиторима ни о тачном времену оенивања манастира; први помен, према данашњем познавању ствари, по тиче из 1455. године. Постојећу цркву Св. Николе, окружену остацима других манастирских здања, подигли су војвода Јован Радул, господар угровлашких земаља, и велики паркалаб жупан Гергина 1500/1501. године, а живописана је залагањем кнеза Богоја и његове породице 1510. године, о чему сазнајемо из ктиторског натписа на западном зиду наоса.

Име које манастир носи од давнина сачувало се до наших дана у називу оближњег потеса Лопушње. Село под тим именом не помиње се ни у једном приступачном турском попису из XV—XVI века — где би се могло очекивати, — а не постоји ни данас. Географске карте у размери 1:25.000 пружају увид у подручје под називом Лопушње: то је потес што се простире од подножја Вучје Главе према северу, где је омеђен водама Мале (или Лозичке) реке и Велике реке, десне притоке Црног Тимока. На западној страни међа му је Огњанов поток, а на источној Лопушански поток, десна притока Црног Тимока. Средином земљишта које обухвата топоним Лопушње протиче Дубоки поток. Топоним Кулајна, забележен на карти источније од Лопушанског потока (а не поред њега) са знаком за рушевине, несумњиво се односи на Лапушњу (сл. 3).¹ На неким старијим картама појас земљишта с леве стране Лопушанског потока означен је као Лапушанско брдо (кота 404), а рушевине Лапушње топографским знаком уз који пише: Рујина, Лапуш. црква.²

У старијој литератури за манастир са црквом Св. Николе чешћи је назив Лопушња него Лапушња, али се недоследност у преношењу имена запажа и на географским картама (отуда: Лопушански поток, Лапушанско брдо, Лапушанска црква).

Може се претпоставити да је потес Лопушње пре турског освајања ових предела представљао, у целини или делимично, манастирско имање, које је потом, у саставу тимарске организације, сведено на уске границе окућнице.

Проучавање манастира Лапушње

Малобројни истраживачи и љубитељи старина који су крајем XIX и почетком XX века посетили Лапушњу настојали су да проникну у тајне њеног настанка и градње, заокупљени изгледом и величином грађевине и садржином ктиторског натписа. Њихови драгоцени прилози остали су у наслеђе новим генерацијама истраживача као основа и подстицај за проучавање њене историје, архитектуре и живописа.

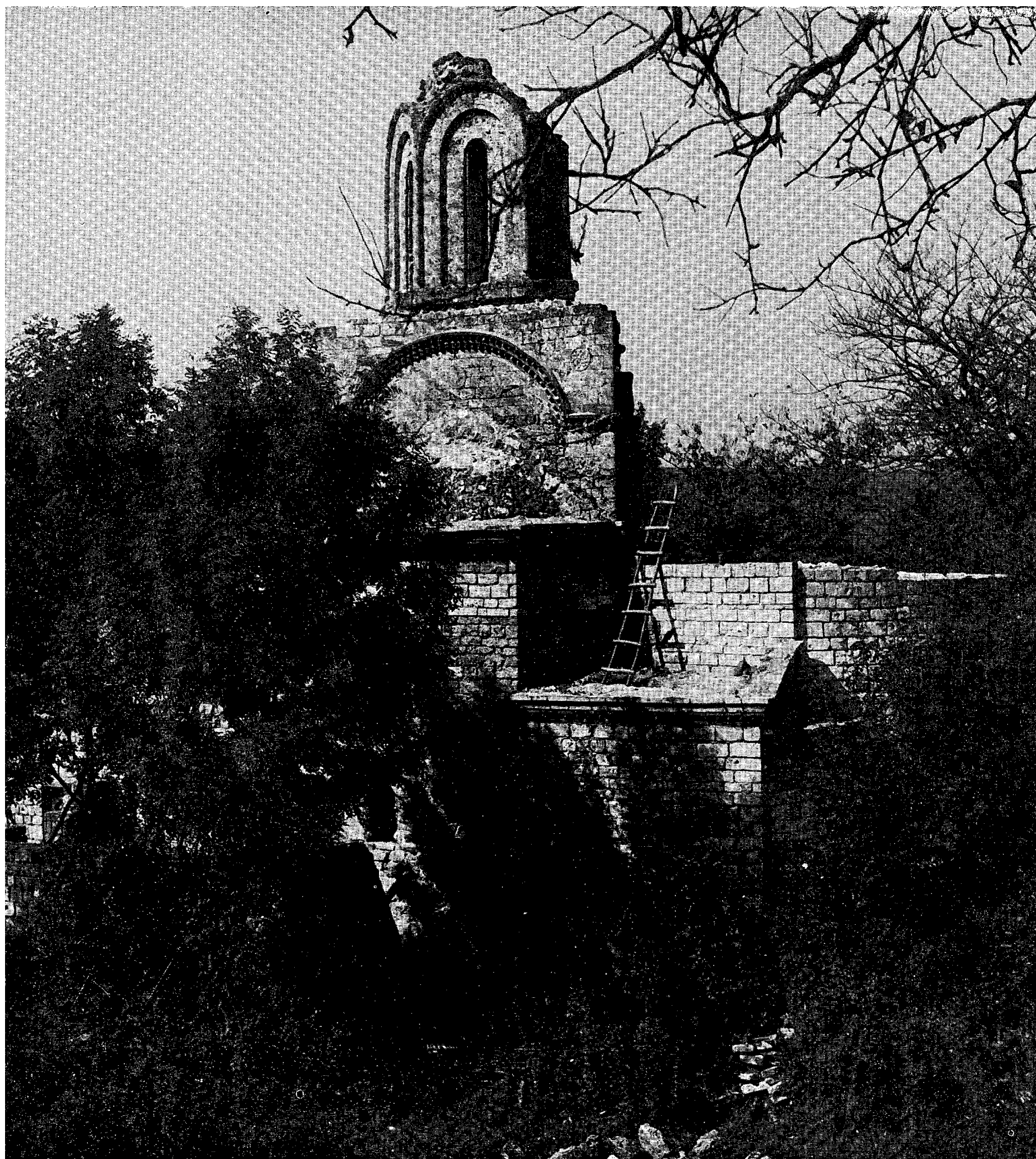
При обиласку црноречког округа, Милан Б. Милићевић је прибележио предање сачувано у народу како се подизање многих богомоља приписује „неком Каравлаху Радулу и његовој породици", што и потврђује натпис у Лапушњи.³ Таса Живковић, учитељ из Кривог Вира, преписао је натпис пре 1888. године, кад га је Мита Димић, инжењер из Зајечара, у препису и уз Живковићев опис грађевине и цртеж, упутио Археолошком друштву. Учинио је то у уверењу да ће Друштво занимати старине из овог краја, за чију би историју натпис могао имати вредности.⁴ У очима етнолога Маринка Станојевића, најбољег познаваоца Тимочке крајине, Лапушња је деловала као катедрала међу околним црквама. У осврту на архитектуру и живопис он поручује да

¹ Пољопривредна карта НРС број 344, секција Krivi Vir, K348Da, Izdanje Glavne geodetske uprave pri Vladi FNRJ, od 1948. god. Razmer 1:25.000.

² Секција Главног Ђенералштаба, из 1893. године, И. 6. Бољевац, Размера 1:75.000. Ове и друге карте прегледала сам у Историјском институту у Београду предусретљивошћу колегинице Гордане Томовић.

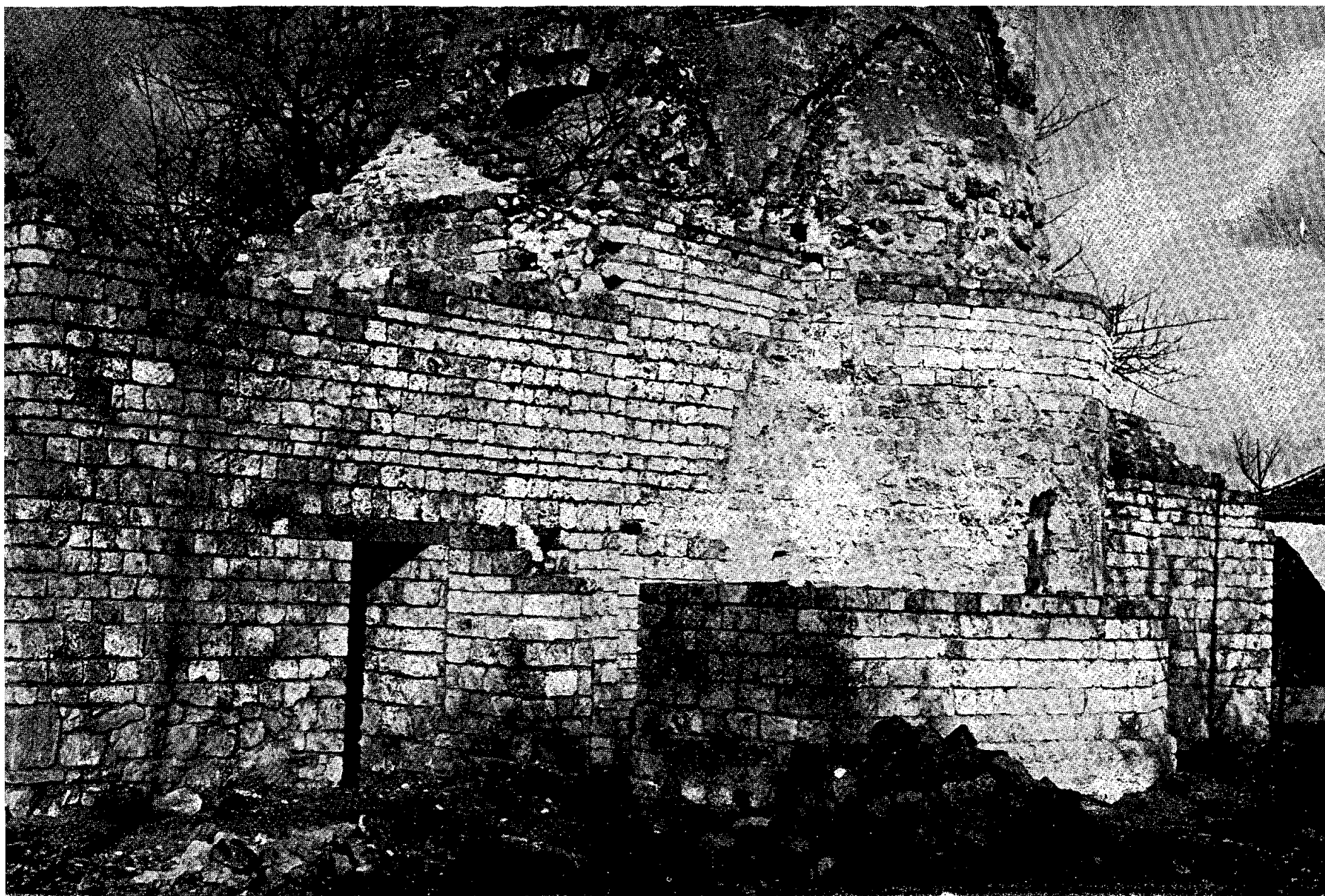
³ М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 882.

⁴ М. Димић, *Допис из Зајечара*, Старице VI (Београд 1889) 28—30. Натпис је преузео за своју збирку Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, Београд 1902, 122 број 390, 123 број 391 (под бројем 6194 исправљена је нетачно написана реч паркалаб). По Стојановићу га наводи В. Петковић, *Записи и натписи у старим црквама српским, Св. Никола Лопушански (округ тимочки), 1501, 1510*, Старице X—XI (1935—1936) 41.

Сл. 1. Манастир Лапушња, црква Св. Николе, изглед са југоистока (снимио И. Костић, 1973)

Fig. 1. Le monastère de Lapusnja, église Saint-Nicolas, vue du sud-ouest (Photo I. Kostic, 1973)

Сл. 2. Црква Св. Николе, изглед са југа (снимио И. Костић, 1971)

Fig. 2. Église Saint-Nicolas, vue du sud (Photo I. Kostic, 1971)

„старица заслужује да се стручно што пре проучи док није сасвим уништена“. Своје виђење довршава преписом ктиторског натписа.⁵

Феликс Каниц је о цркви „Лопушњи“ сазнао, највероватније, по узгредном помену код Милићевића, мада је иначе — што примећује са извесним чуђењем — ова занимљива, али само делимично сачувана грађевина остала незапажена. Описао је њена главна својства и истакао упадљиву сличност између плана Лапушње и Петруше (код Параћина), чиме је наговестио њихове узајамне везе. О живопису је углавном саопштио да се распознаје само неколико светитеља, а орнаменти су изведени чисто. Привукао га је натпис (преписивање је препустио својим пратиоцима), у коме су именовани оснивачи ове грађевине. Размишљајући о личности угровлашког војводе Радула, поменутог у натпису, с правом закључује да је то могао бити само истоимени војвода, савременик Ангелине, жене деспота Стефана Бранко-

вића, чијом је заслугом у Влашкој штампан Литургијар 1508. године.⁶

Каницове белешке о Лапушњи у књизи „Serbien“ наишле су убрзо на одјек међу румунским истраживачима, па архитект Георге Балш после кратког времена долази на само место подстакнут сазнањем да Лапушња за Румуне има особит значај с обзиром на ктиторе Радула Великог и паркалаба Гергину. Ту пре-

⁵ М. Станојевић, *Неколико натписа и записа у манастиру Крпичевцу и Лопушанској цркви*, Наставник 15 (Београд 1904) 409—410.

⁶ F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk*, II Band, *Land und Bevölkerung*, Leipzig 1909, 396—398. Вид. и превод: Ф. Каниц, *Србија, Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, II, Београд 1985, 399—401. Грешком је име жупана прочитано као Георги.

Добрим делом с ослоном на Каницово писање, дат је текст о Лапушњи у *Споменици Тимочке епархије 1834—1934*, Стогодишњица Тимочке епархије, Сремски Карловци 1934, 124—126 (натпис на стр. 125).

писује натпис и објављује га у чланку у коме разматра одлике грађевине и њен однос према српским и румунским творевинама. Своје излагање допуњује цртежима основе и пресека грађевине и клесаних розета, као и фотографским снимцима цркве (са околином) и оснивачког натписа.⁷

До нових вести о Лапушњи дошло се након посете арх. Ђурђа Бошковића овим крајевима, у јесен 1947. године, кад је отуд донео цртеже основе и пресека грађевине, вајаних розета и две фотографије. Изложивши битна обележја грађевине, истакао је потребу скорог приступања њеној заштити, пошто се поједини делови зидова једва држе.⁸ На међународном скупу у Паризу 1948. године, Б. Бошковић је упознао научну јавност са својим најновијим теренским истраживањима, у које спадају и поменута, саопштивши како су портрети на фрескама у манастиру Крепичевцу боље очувани од оних у Лапушњи.⁹

Лапушња је заступљена у прегледима црквених споменика: код Владимира Петковића¹⁰, у водичу Републичког завода за заштиту споменика културе НРС¹¹, Александра Дерока¹².

Ктиторима Лапушње, војводи Радулу Великом и паркалабу Гергини, посвећен је посебан рад у коме су изнети подаци о њиховој породици и улози у политичкој и културној историји Влашке у XV—XVI веку, као и српскорумунским везама.¹³

Из Лапушње су објављени први до сада пронађени натписи који су тајнописом забележени на два камена блока у XVI веку, а на једној надгробној плочи 1692. године.¹⁴

На значај лапушњанског ктиторског натписа са језичке стране, у односу на порекло говора у Тимочној крајини, својевремено је скренуо пажњу Светислав Првановић, залажући се за његово проучавање.¹⁵

На основу турске грађе XV—XVI века, Душанка Бојанић је објавила студију о Зајечару и Црној Реци, којом је обухватила црквене споменике овог краја, па самим тим и Лапушњу.¹⁶

Јавност је упозната са Лапушњом на два изложбама. Прва је одржана у Галерији фресака 1980. године с намером да се прикажу фреске из порушених цркава у Србији, а ту су биле заступљене и копије из Лапушње¹⁷, а друга у Галерији САНУ 1982. године, поводом тридесетпетогодишњице рада и развоја Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду.¹⁸

Историјске прилике и живот манастира Лапушње у прошлости

Већ је речено да није познато кад је основан манастир Лапушња ни које био његов оснивач. Поуздани подаци на основу којих је мо-

гуће пратити трајање манастира, иако с већим прекидима, потичу из турских извора — катастарских пописних дефтера за видински санџак насталих у раздобљу од 1455. до 1586. године. Време које томе претходи и за њим следи сасвим је нерасветљено. Чињеница што је манастир у време пописа 1455. године већ био укључен у турски феудални поредак с одређеним пореским обавезама према турским властима сведочи о његовом ранијем постојању. Приликом оснивања је, по свој прилици, према устаљеном обичају, добио поседе за своје издржавање од неког владара, али се то за сада може само претпостављати.¹⁹

Из историје се зна да је после битке код Никопоља, 25. септембра 1396. године, султан Бајазит (1389—1402) уклонио из Видина цара Јована Срацимира, а његову земљу прикључио територијама под својом влашћу. Видин је отад постао војно и управно средиште пограничне области, претворене у видински санџак, одакле су кретали походи према Србији, Угарској и Влашкој.²⁰ Као и остала освојена подручја у којима су Турци спровели тимарску организацију, и видински санџак је пописиван у више наврата током XV и XVI века. Пописима, било збирним или опширним, обухваћени су и манастири, јер су за турске власти представљали изворе прихода, с тим што су монаси били ослобођени плаћања личних дажбина: испенце (тимарнику) и харача (султану).

Најстарији и у потпуности сачувани препис збирног пописа No 0.90 за видински санџак из 1454—1455. године, сачињен је по наредби султана Мехмеда Освајача (1451—1481). У то време санџак се састојао из четири нахије: видинске (са неколико мањих области на нашем и бугарском тлу), сврљишке, бањске и белградске (подручје око Белоградчика у Бугарској).²¹ У овом попису Лапушња се водила заједно са оближњом Лозицом унутар највећег добра у бањској нахији, које је уживао заим Рикабдар Јакуб. У попис су унете након села Локве, а испред Подграђа, под ставком: Манастири, црква Лопузна, црква Лозиче. Обе су имале по два духовника, а предвиђена једногодишња давања за имање којим је располагао сваки манастир — која су представљала спахијин приход — износила су 100 акчи.²² Подаци о Јакубовом добру, којим је господарио као узврат за војне заслуге, дају општу слику времена у коме су манастири Лапушња и Лозица активно радили. Њиховој активности вероватно је допринела материјална помоћ тамошњег многобројног хришћанског становништва.

Три објављена турска пописна дефтера за видински санџак, настала између 1466. и 1479. године, сачувана су, на жалост, само у деловима без страница са подацима о зеамету Рикабдара Јакуба. Недостатак података ускраћује нам могућност да пратимо живот манастира

у то време и да сазнамо о променама у оквиру тимара, које су, без сумње, наступиле у међувремену услед ратова и других околности. Према наредном попису, No 1 из 1483. године, дажбине манастира су износиле 157 акчи годишње.²³

За раздобље од 1483. до 1530. године, према најновијим истраживањима у турским архиви-

⁷ G. Bals, *O biserică a lui Radulcel Mare in Serbia la Lopusnia*, Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, anul IV (București 1911) 194—199. У чланку се налази 8 фотографија (2 су предео са црквом, 1 натпис и 5 архитектура) и; 7 цртежа (основа, попречни пресек, опека са знацима, план Петруше по Каницу и три позете).

На овај рад се позива N. Iorga, *Relations entre Serbes et Roumains*, ValeničdeMunte (Roumaine) 1913, 17; а затим и други румунски стручњаци који су се бавили историјом румунске уметности, а особито развојем архитектуре: V. Vățășianu у књизи *Istoria artei feudale in Târile romîne*, vol.I, Bucuresti 1959, 487—488 (заступљени су N. Ghika-Budești, *Evolutia arhitecturii în Muntenia*, Bul. Com.'Mon. Ist., XXIII, II (1930), 10—13; Исти, *L'ancienne architecture religieuse de la Valachie, essai de synthèse*, такође у BCMI, XXXV (1942) 25, и др.).

G. Millet у студији *L'ancien art Serbe, Les églises*, Paris 1919, 38, 39, fig. 25, 26 наводи у библиогр. Балшов рад: *Une visite à quelques églises de Serbie* (traduit du roumain), Bucarest 1911.

⁸ Б. Бошковић, *Средњевековни споменици североисточне Србије*, Старица I, н. с. (1950) 206, 207, 209 (сл. 64, основа и подужни пресек), 210 (сл. 65, 66 — фотографије цркве), 211 (сл. 67, 68 — розете).

⁹ D. Bosković, *Nouvelles fouilles et recherches exécutées par l'Institut archéologique de l'Académie serbe des Sciences*, Actes du VIe congrès international d'études byzantines, Paris 1948, Tome II, Paras 1951, 61.

У кратком прегледу архитектуре Б. Бошковић помиње Лапушњу и Крепичевац као грађевине које подижу домаћи феудалци зависни од влашких војвода и додаје да Лапушња задржава основне облике моравских триконхоса (*Средњевековна уметност у Србији и Македонији*, Црквена архитектура и скулптура, Београд 1948, 17, 18).

¹⁰ В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 167 (подаци су преузети из *Записа и натписа*, књ. I, Старица VI, и G. Budești, *Evolutia*). Будешти даје

табле и слике по Балшу, а оне су и код В. Петковића на стр. 800, 801, сл. 457, 458.

¹¹ *Споменици културе*, Београд 1951, 200.

¹² А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији*, друго изд., Београд 1962, 243. Грешком је унето да је цркву саградио 1501. кнез Богоје за владе влашког војводе Радула.

¹³ Б. Кнежевић, *Ктитори Лапушње*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 7 (Нови Сад 1971) 35—54. Чланак садржи податке из необјављене турске грађе XV—XVI века, добијене од Душанке Бојанић.

¹⁴ Иста, *Натписи на камену из Лапушње*, ЗЛУ 9 (1973) 243—253. Овде су дате и дажбине по попису из 1586, такође из исписа Д. Бојанић.

¹⁵ С. Првановић, *Тимочке старине и језик*, Зајечар 1973, 47—50.

¹⁶ Д. Бојанић-Лукач, *Зајечар и Црна Река у време турске владавине (XV—XVIII век)*, Зајечар и околина, Гласник Етнографског музеја 42 (1978) 41, 65.

¹⁷ Н. Комненовић, *Копије фресака из српских средњевековних цркава у рушевинама*, 49. У списку је свих седам копија фресака које су 1970. радиле сликарке Иванка Живковић и Верица Марковић. Каталог има и две, слике спољног изгледа цркве (сл. 58 и 59).

¹⁸ *Културно наслеђе Србије, заштита и уређење 1947—1982*, Галерија САНЗ, 40, Београд 1982, 63. У публикацији Завода за заштиту споменика културе — Ниш, издатој поводом обележавања петнаестогодишњице рада Завода (1982), под насловом *Заштита споменика културе нишког, јужноморавског и тимочког региона*, манастир Лапушња је обухваћен у сажетом приказу под бр. 55. Заступљен је и у монографији С. Вељковића, *Бољевац и околина од првих трагова до другог светског рата*, изд. Историјски архив „Тимочка крајина“, Зајечар 1986, 38, 39, 40, 50, 67, 68, са снимцима цркве и ктиторског натписа, као и двеју камених плоча са записима у тајнопису (преснимљено из чланака Б. Кнежевић, нап. 13 овде).

¹⁹ Није искључено да је Лапушња била стара влашка ктиторија, чему су могле ићи на руку родбинске везе. Колико је познато, жена последњег видинског цара Ивана Срацимира била је по пореклу Влахиња, кћер војводе Николе Басарабе.

²⁰ С. Ћирковић, *Године криза и превирања*, Историја српског народа II, Доба борби за очување и обнову државе (1371—1537), Београд 1982, 55. Према писању К. Тиречека, *Историја Срба* 1, Београд 1952, 334, султан Бајазит је Срацимира на превару извео из Видина и окованог послао у Брусу, где је по свој прилици погубљен. Његов син и савладар Константин побегао је најпре у Мађарску, а затим је дошао у Србију на двор деспота Стефана Лазаревића, где је и умро.

²¹ Д. Боянич-Лукач, *Видин и Видинският санджак през 15—16 век*, Документи от архивите на Цариград и Анкара, под редакц. на Вера Мутафчиева и Михаила Стайнова, София 1975.

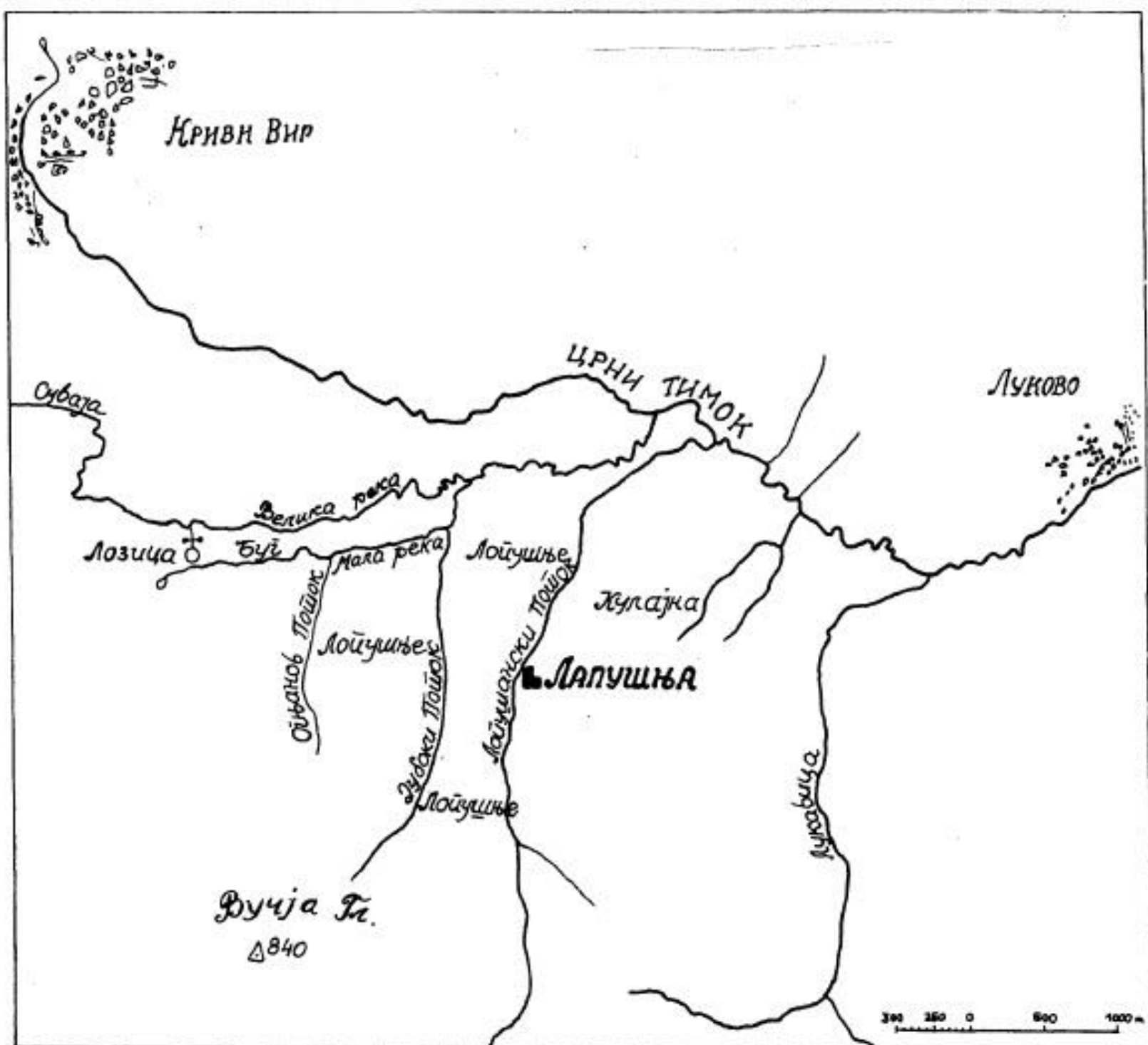
²² Д. Боянич-Лукач, *Видин и Видинският санджак*, 83.

Титула рикабдар означава дворјанина који помаже господару (султану, везиру, паши, бегу) да узјаше и сјаше с коња и који га прати на путу идући пешице поред њега. Спадао је у личне паеве свога господара. О томе: Н. Šabanović, *Krajište Isabega Ishakovića, zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1964, 138 (Rečnik termina).

Поред Јакубовог имена стоји да је био гуламимир, што је протумачено као султанов слуга (Д. Боянич-Лукач, Видин, 82, 92/16). За зеамет којим је управљао у Бањи поседовао је „свети знак — султанов берат. Његове војне обавезе састојале су се у следећем: лично је био потпуни (тешки) оклопчик (буруме), а са собом је у походе водио седам лаких оклопника (џебелија). Још је био задужен за чадор, шатор и оклоп.

Његов зеамет, први по реду уписан у бањској нахији, обухватао је место Бању (данас СокоБања) са петнаест села и манастире Лозицу и Лапушњу с њиховим поседима. Сама Бања је имала 22 хришћанска и 32 муслиманска домаћинства, са 8 удовица и 5 нежења. Приход од њих износио је за спахију 1.901 акчу годишње. Муслиманско становништво је живело у Бањи (место са тврђавом Соко), док су села бањске нахије, њих 15 на броју, била искључиво хришћанска, са 235 домаћинстава, од којих су 19 била удовичка, а 25 са нежењима. Укупан приход од зеамета је износио годишн (Д. Боянич-Лукач, кчи Видин, 82—83).

23 Д. Бојанић-Лукач, Зајечар и Црна Река у време турске владавине, 41,

Сл. 3. Подручје око манастира Лапушње

Fig. 3. Site du monastère de Lapušnja

ма, пописи нису нађени, иако се сматра да су редовно обављани, па стога готово пола века немамо никакву представу о обавезама манастира Лапушње према турским властима.

Тридесетих година XVI века дошло је до промена у саставу и броју нахија видинског санџака и њиховог територијалног разграничења. Уместо раније четири нахије, сада их има девет: Видин, Поломје, Загорје, Кривина, Црна Река, Тимок, Фетислам, Бања и Сврљиг.²⁴ По овој административној подели манастир Лапушња је спадао у црноречку нахију, али под тим именом није уписан у видински дефтер No 160 из 1530. године ни у збирни пописе румелијског вилајета No 370 из 1531/1535. године. Међутим, на оба места јавља се у Црној Реци манастир под именом Радулинац, који је на име пореза давао годишње свега 75 акчи.²⁵ Како се овај манастир не сусреће у пописима из XV века — а о пописима до тридесетих година XVI века се ионако не зна — у међувремену су наступиле нове околности: на самом почетку XVI века, 1500/1501. године, војвода Радул је подигао нову цркву, која је, сасвим извесно, по њему прозвана Радулинац. Под тим именом, раширеним у народу, могао је у једном наврату ући у попис турских пореских власти, иако се пре и после 1530. године водио по називу околног подручја.

У збирном попису видинског санџака No 514 из 1560. године, манастир Лапушња (тамо Лопушна) водио се на тлу великог султановог хаса у црноречкој нахији, са 80 акчи годишњих дажбина које је плаћао царској благајни за своје имање.²⁶ Опширни видински дефтер No 57 из 1586. године садржи већи број разноврсних података о манастиру Лапушњи. Сазнајемо да у њему живе три калуђера: Ликурије монах, Гаврил монах и Мартирије монах. Пореска давања и тада су достигала 80 акчи годишње. Општи збир од 81 акче био је расподељен на врсте дажбина у натури и новцу, што нам даје представу каквом се пољопривредном делатношћу бавило људство у манастиру и какве је још друге дажбине плаћало. Подаци о дажбинама су следећи: пшеница, једна мерица — 40 акчи; јечам, пола мерице — 10 акчи; шира, једна медре — 6 акчи; зоб са мешаним житом, пола мерице — 6 акчи; овчарина — 2 акче; пчеларина — 6 акчи; ушур (десетина) за повртњак — 3 акче; ушур за воће — 2 акче; казне и глобе — 6 акчи.²⁷

Услед недостатка извора, пуна три наредна столећа могућност праћења живота у манастирском средишту Лапушње је ван нашег домашаја. Изузетак у овој празнини, који сведочи о извесној активности цркве, чини податак о попу Мартирију с његове надгробне плоче из

† НЗБОЛЕННЕМЪЩА Н ПОСПЕШЕНІЕМЪСНА · НСЪВШЕННЕМЪСТАГОДХА · СІСБІ
ХРІСТАГОДХН ІЕРАРХА НУХ ТВОРЦАНИКОЛН · СЪЗНАГА НЖЕБХ ТЧБГБЛГОБЕРНН
НХСТО ЛЮБЕНГНЪІСМНЪРАДХІ БОЕВОДА · НГНЪБСЕНЗЕМНОУГРОВЛХН СКОМ · НБАН
КНПАДКААБЪЖУПАЦГЕРГНН · ПРНГХМЕНХІЕРМОНАХХТЕЛАСНЮ · БЪАЪ З · А ·
НПОПНСЕГННХМЕНХІЕРМОНАХХФЕΩРХ · ТРХДОМНПОДЕНГОРАБЖНЕГАКНЕЗ
БОГОМ НПОЖДЕГОМЧЕНІЕНІ · БЪАЪ З · А · КРХТЪ СІНЦ · ОІ · ЛХМ · Н · НЪКНЪ · П ·
ЕПАХТО · Б · ФЕМЕЛІО · А · МЦІΩТОВІА · КС · АН

Сл. 4. Ктиторски натпис из цркве Св. Николе
(копија Ј. Проловић)

Fig. 4. Inscription de donateur à l'église
Saint-Nicolas (calque dû à J. Prolović)

1692. године, написан тајном буквицом.²⁸ Манастир је вероватно опустео у време аустријскотурских ратова у XVII—XVIII веку и касније се претворио у рушевине.²⁹

Конзерваторско -рестаураторски радови

Након што је грађевина Законом стављена под заштиту државе, 19. марта 1948. године, радови су отпочели 1950, а настављени 1956. године.³⁰ У оквиру пројекта Републичког завода за заштиту споменика културе СР Србије, а у сарадњи са службом заштите НР Румуније, у раздобљу од 1968. до краја 1973. године обављена је конзервација с делимичном реконструкцијом горњих делова грађевине, као и конзервација фресака. Пројект за конзерваторскорестаураторске радове и надзор над њиховим извођењем био је поверен архитекту Ивану Костићу, а учвршћивање постојећих фресака за зидну подлогу Звонимиру Зековићу, сликаруконзерватору, с екипом студената.³¹

Ктиторски натпис и ктитори цркве Светог Николе

Натпис о подизању и живописању манастирске цркве својим положајем на западном зиду наоса, изнад улаза, непосредно је повезан са кти-

²⁴ М. Т. Gökbiçgin, *Ajalet Rumelija (Popis sandžaka i gradova na početku vladavine Sulejmana Veličanstvenog)*, s turskog preveo H. Sabanović, *Prilozi za orijentalnu filologiju* XVI—XVII, 1966—67 (Sarajevo 1970) 335—336.

²⁵ Д. Бојанић-Лукач, *Зајечар и Црна Река*, 64. Податак из *видинског дефтера* No 160 љубазно ми је саопштила др Олга Зиројевић.

²⁶ Д. Бојанић-Лукач, *Видин и Видинският санџак през 15—16 век*, 107.

²⁷ Д. Бојанић-Лукач, *Зајечар и Црна Река*, 65.

²⁸ Б. Кнежевић, *Натписи на камену из Лапушње*, 249—250, сл. 5, 6.

²⁹ По причању мештана, пошто су Турци порушили Лапушњу, кренули су на Бању. Борбе су биле на Раскрсју, изнад села Јошанице, јужно од Лапушње. О томе: П. Јовановић, *Бања, Насеља и порекло становништва* 17 (Београд 1924), 76.

³⁰ Према подацима из документације и елабората Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду, у првој фази, 1950, очишћен је терен, подзидани су и конзервирани најугроженији зидови. У 1956. скинути су фрагменти живописа са западног поткуполног лука и пренети у Народни музеј у Београду. Исте године Лапушња је увршћена у списак заштићених непокретних споменика објављен у Саопштењима I, *Конзерваторски и испитивачки радови* (1956) 214, под бројем 96.

³¹ Подаци из техничке документације и елабората за радове у току 1968—1973. садрже, укратко речено, следеће:

Пошто је црква била зарасла у шипражје и засута шутом од рушевина њених зидова, очишћена је са спољне стране, а из унутрашњости је отклоњена земља. Том приликом је на јужној страни цркве откопана капела. На цркви су подупрти лукови што држе остатке куполе, а на живопису су извршени испитивачки радови. 1969. откопане су зграде на западној страни манастирске целине. У 1970. срушени су слаби делови зидова а грађевина је назидана старом техником — блоковима сиге и цементним малтером. Да би се заштитили преостали делови живописа делимично су назидани сводови над проскомидијом и ђакониконом. 1971. президани су зидови и свод јужне певнице, а припрата и олтарска апсида су делимично рестаурисани. Истовремено је обављена стручна заштита живописа; опшивено је 70 m, тако да укупна заштићена површина износи 30 m². Током 1972. предузети су конзерваторско-рестаураторски захвати на појединим деловима зидова и сводова, а црква је делимично препокривена. У 1973. извршена је статичка санација поткуполног простора грађевине. Остали радови нису довршени услед недостатка новчаних средстава.

У једној кампањи 1968, када су извршени археолошки испитивачки радови око цркве, са неколико сонди установљено је постојање осталих манастирских зграда. Радовима је руководила Александра Јуришић, археолог Републичког завода.

торском композицијом на северозападном зиду (уп. сл. 18). Изложен временским непогодама и потпуно незаштићен, јер је грађевина без свода и крова, напукао је и сасвим избледео, тако да неке речи нису више читљиве. Препис који се овде доноси (сл. 4) заснива се на копији начињеној у цркви 1984. године и на фотографији објављеној 1911. године.³² Натпис, у коме су разрешене скраћенице и стављене у обле заграде, гласи:

- 1 † изволеніемъ ѿца и поспешеніемъ с(м)на · и съврѣ-
шеніемъ с(вѣ)таго д(у)ха · си с(вѣ)ти/
- 2 храм(ъ) с(вѣ)таго архієрарха и чюд(о)творца
Николи · съзида га иже въ Х(ри)ста Б(о)га вл(а)-
говерни/
- 3 и х(ри)столоубиви г(оспо)д(и)нь Іѡаннь Радулъ вое-
вода · и г(о)с(поди)нь всен земли оугровлахискои ·
и вели/
- 4 ки парѣкалабъ жѣпанъ Гергина · при игумену јермо-
наху Геласію · в лѣт(о) · 3 · 0 · /
- 5 и попн(са) се при игумену јермонаху Ѳеод(о)ру ·
трудоу и подвигом(ъ) раба в(о)жнега кнеза/
- 6 Бѡгоа и господѣ его Маре и чед(а) ихъ · въ лѣт(о)
· 3 · 0 · 1 · крѹгъ с(ъ)л(ъ)нцѹ · 0 · 1 · лѹни · 1 · инд(и)кти-
он(ъ) · 11 · /
- 7 епахто · 1 · 0 · 0 · емеліо · 1 · м(ѣ)с(ѣ)ца октовріа · 15 ·
днѣ.

Како проистиче из натписа, цркву Св. Николе саградио је господин Јован Радул, војвода и господар свих угровлахских земаља, с великим паркалабом жупаном Гергином, при итуману јермонаху Геласију 1500/1501. године. Живописана је при игуману јермонаху Теодору, трудом и средствима кнеза Богоја и његове госпође Маре и деце, 1510. године.

Што се тиче године зидања може се напоменути следеће: бројчана вредност $\tilde{3}\tilde{0} = 7009$, од које се одузима 5508, даје 1501. годину. Међутим, како други подаци у датуму нису наведени, а пре свега месец, јер је година почињала 1. септембра, могућно је да је зидање довршено у времену до 31. децембра претходне, тј. 1500. године. У том случају, од 7009 ваља одбити 5509. Примећује се да је у датуму који означава завршавање живописа дошло до неких погрешки. По уобичајеном начину рачуна ња индикт је $\tilde{\text{ж}}\tilde{\text{т}}$ (14), а не $\tilde{\text{п}}\tilde{\text{т}}$ (13). Тачан епахт је $\tilde{\text{ж}}$ (20), а $\tilde{\text{ж}}$: (2). Живописање је завршено 1510. године, 19. сунчевог круга, 8. месечевог круга, 14. индикта, 20. епахта, 1. темелја, на дан 26. октобра.

Војвода Радул Велики (Radu cel Mare) је био син Влада Калуђера (Vlad Călugărul, 1482—1495) и госпође Раде, унук Влада Дракула (Vlad Dracul, 1435—1446) и праунук Мирче Старог (Mircea cel Bătrîn, 1386—1418). На престо влашке кнежевине ступио је по замонашењу свога оца Влада (у монаштву Пахомија). У току владавине (1495—1508) посветио је бригу

политичком, културном и црквеном животу своје земље, па је за заслуге добио надимак „Велики”. Био је у пријатељским односима са јеромонахом Максимом Бранковићем, коме је поверио управу влашке митрополије по његовом доласку у Влашку 1505. године, пошто је са мајком Ангелином напустио Угарску. Претпоставља се да је Максим основао штампарију у Влашкој за штампање словенских црквених књига, у којој је настао Литургијар 1508. године.³³

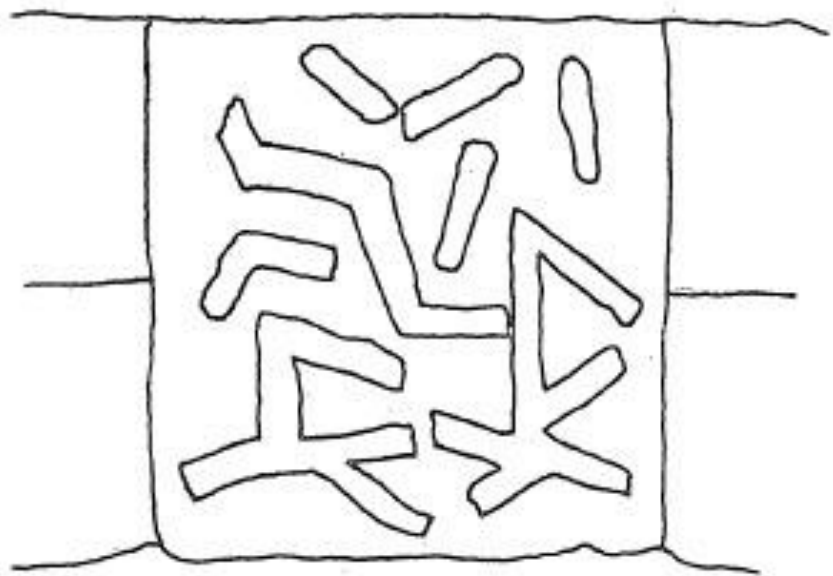
Радул је био у сродству са Јакшићима преко своје сестре, жупанице Каплеје (Caplea, Каплѣ). Њен прворођени син Првул (Pârviu), из брака са логотетом Стајком, оженио се јула 1504. године кћерком Димитрија Јакшића.³⁴

После смрти, марта-априла 1508, војвода Радул Велики је сахрањен у својој ктиторији, цркви манастира Деала (Dealul, Дѣлъ), где почива и тело Каплеје (f 1511).

Жупан Гергина (Gherghina) је био ујак Радула Великог (брат госпође Раде, Радулове мајке, у монаштву прозване Самонида). У влашким документима јавља се повремено од 1458. до 1508. године (а за то време се сменило на влашком престолу осам владара), најпре у својству комиса, а затим паркалаба (pîrcălab),³⁵ Гергина је око четврт века био паркалаб тврђаве Поенар (Poenar), смештене у горњем току реке Арђеша (Argesul), у долини Ловиште (Lovistea), близу места где почиње превој преко Карпата за Фагараш (Făgăraș). Изгледа да је заповедништво над Поенаром преузео доласком на власт његовог таста војводе Влада Калуђера 1482. године, чији је био главни саветник, и задржао га је за све време владавине Радула Великог. У једном документу од 3. децембра 1507. године поменут је на челу владарског савета као „Gyrgina, castellanus castri de Poynar”.³⁶

Гергина је 15. октобра 1501. године основао манастир Нучет (Nucet) са храмом Св. Ђорђа, на реци Дамбовици (Dâmbovită), у истоименом округу, недалеко од Поенара.³⁷ Портрети Гергине и његове жене Неаге видели су се у цркви још почетком овог века, кад је Н. Јорга прикупљао натписе по румунским црквама, међутим, К. Буреску је 1947. године затекао цркву у рушевинама.³⁸ Историјски извори не пружају податке о датуму Гергине смрти ни о месту где је сахрањен.

О игуманима који се помињу у ктиторском натпису: јермонаху Геласију (1500/1501) и Теодору (1510) немамо података. Трагајући за њима наишли смо на помен неког јермонаха Геласеа у рукописној књизи, Цветном триоду, из Погодинове збирке, ситн. 484, неизвесног порекла, датованом на основу воденог знака у 1526. годину.³⁹ С обзиром на то што се име Геласије ретко среће, можемо се запитати да ли је овде реч о јермонаху из манастира Лапушње, или је по среди пука подударност у личности истог имена и звања.

Сл. 5. Натпис на западној страни кубичног постолја (према фотогр. И. Костића)

Fig. 5. Inscription sur le côté occidental de la base cubique (d'après la photo prise par I. Kostić)

*

На цркви Св. Николе налази се и један натпис са урезаним знацима уграђен у зид кубичног постолја на западној страни, под лучним венцем (сл. 5). Квадратна натписна плоча заузима по ширини два реда тесаника и садржи мноштво различитих знакова, међу којима се могу препознати геометријски облици — троугао, прави угао, као и алфаветски знак налик на развучено слово М. Поједини знаци као да су састављени из више линија положених у разним правцима. За сада није могуће одговорити на питање шта знаци представљају, да ли припад-

³² Копија натписа припада документацији Корпуса ктиторских натписа, који се припрема у издању Института за историју уметности и Византолошког института. Др Гојку Суботићу, који припрема ово издање, најсрдачније захваљујем што ми је омогућио да објавим цртеж натписа и тиме обогатим свој чланак. Копију је урадила Јадранка Проловић, историчар уметности, којој захваљујем на колегијалној помоћи што се потрудила да је заврши за ову прилику.

Начин на који је приложени цртеж рађен пропраћен је неопходним објашњењем Г. Суботића: „Цртеж приказује данашње стање натписа чији су трагови, и поред оштећености, допустили да се ископира готово у целини. За реконструкцију његових изгубљених делова, овде назначених белим писмом, драгоцен ослонац представљала је фотографија (сада преснимљена) објављена у раду G. Balsa, *O biserică a lui Radul cel Mare în Serbia la Lopusnia*, 197, Fig. 14. Због доследности, међутим, овом приликом су — као и на другим копијама епиграфских споменика из Корпуса натписа — белим словима назначени и они делови текста који се виде на старој фотографији. Сам изглед натписа на њој сведочи да је пигмент у знатној мери био оштећен већ 1911. године, тако да се не може поуздано утврдити да ли су постојали наредни знаци који обично прате натписе овог времена и који би се са знатном вероватноћом могли претпоставити. Приликом цртања овде је заузет став да се техником којом се доносе реконструисани деови забележе само они знаци који се опажају на фотографији.”

³³ *Istoria României* II, ed. Ас. Реп. Рор. Роміне, Bucuresti 1962. Извори су објављени у књизи:

P. P. Panaitescu — D. Mioc, "Documenta Romaniae historica, B. Tara Românească, vol. I (1247—1500), ed. Ас. Реп. Soc. Rom., Bucuresti 1966 (регистар, 567). О томе Б. Кнежевић, *Ктитори Лапушње*, 39—40, нап. 7, 8, 10, 37, 42, 44.

Посебну студију посветио му је С. Giurescu, *La 450 de ani de la moarte lui Radu cel Mare, domnul Târii Romînesti (1495—1508)*, Biserica Ortodoxă Romînă, No 34 (Bucuresti 1958) 366—386 (с изворима и библиографијом). Међу црквама које је обновио или подигао Радул Велики поменуто је и Лапушња (Lopusnia, 378—379).

Укратко о Радулу Великом: К. Јиречек, *Историја Срба* I, Београд 1952, 413, нап. 128, 129. Породица Радула Великог помиње се у литератури кад је реч о родбинским и пријатељским везама и материјалној помоћи коју је пружала нашим манастирима. О томе је, између осталог, говорио Дамаскин Миок (Damiaschin Mioc) на научном скупу у Крушевцу 1970. године, поменувши Лапушњу као праву влашку задужбину: *Културне везе између Влашке и Србије у XIV и XV веку*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 303—310 (са старијом литературом).

³⁴ С. Nicolescu, *Princesses Serbes sur le trône des Principautés Roumaines — Despina Militza, princesse de Valachie*, Зборник ЛУМС 5, Споменица Радослава Грујића (1969) 101, нап. 12.

³⁵ *Documenta Romaniae historica* I, 548 (регистар), *Исто*, II, 1501—1525, Bucuresti 1972 [регистар 513: Gherghina, велики паркалаб Поенара, муж Ne age (Năbra) и отац Драгича (Draghici), пехарни ка; рег. 515 о кћерки Хрусани].

По Ј. Шафарику, овај назив је изопачен од старог германског Burggraf. Наишао је на њега преводећи спис К. Михајловића из Островице, који на једном месту каже: „један се зове диздар, као што је код нас порколаб”. О томе у: *Мијајла Константиновића Србина из Острвице, историја или љетописи турски, списани око 1490*, Гласник СУД I (1865) 155, нап. 1. У вези с тим намеће се мисао да би постојбину овог јањичара требало тражити у неком крају где је назив порколаб био одомаћен.

³⁶ А. La pedat ū Doua vechi cetăți românești: Poenarii si Dâmbovită, Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, anul III (Bucuresti 1910) 177—189, са сликом и планом града.

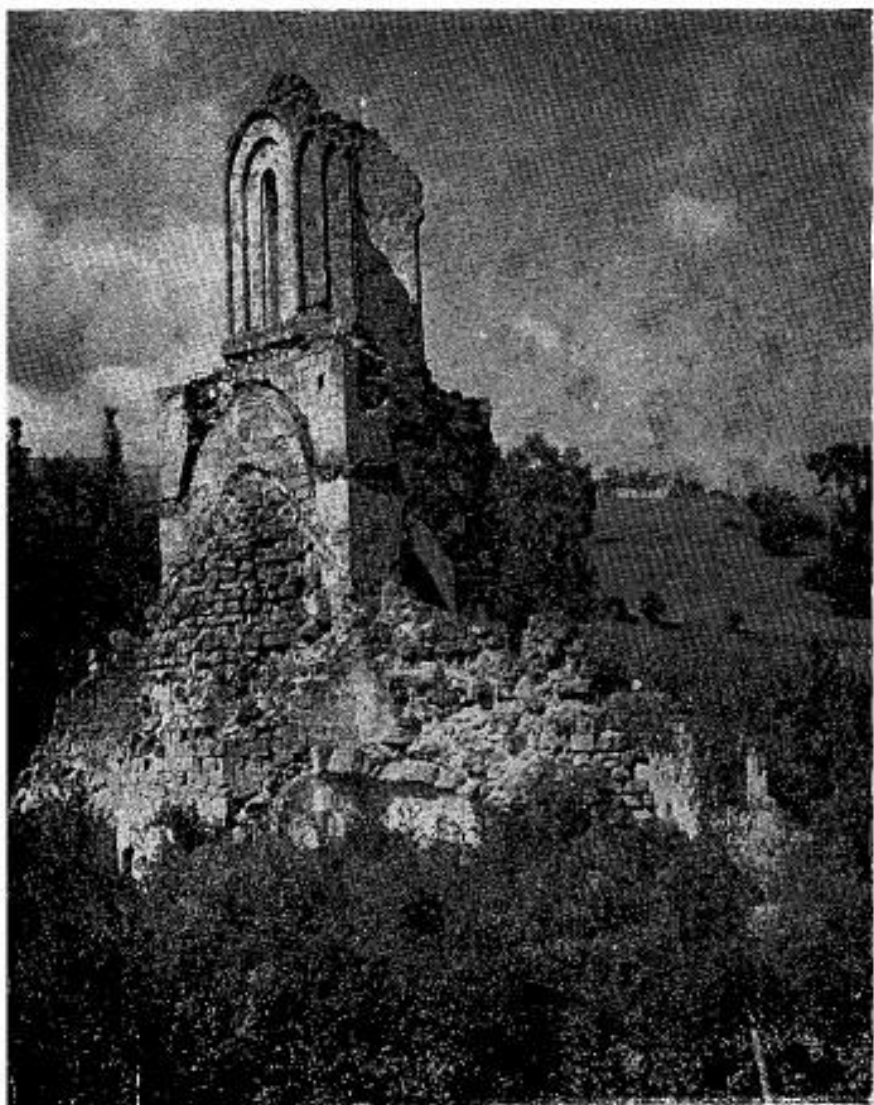
О Гергини су сабрани подаци код Б. Кнежевић, *Ктитори Лапушње*, 40—44, нап. 9—25.

³⁷ С. Giurescu, *нав. дело*, 379, нап. 92, 98. Даровна повеља није сачувана, али је о ктиторији забележено у једној потоњој исправи. Занимљиво је подсетити на то да је Нучет подигнут исте године или годину дана касније од Лапушње. У нап. 99 реч је о уништеним портретима из ове цркве.

³⁸ Б. Кнежевић, *Ктитори Лапушње*, 44—45, нап. 26 (са литературом о кнезовима), 27, 28. Објашњење за појам кнеза са подацима о изворима: D. Bojanic, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, krusevacku i vidinsku oblast*, Zbornik za istocnjacku istorijsku i knjizevnu gradu, Istorijски институт, knjiga 2 (Beograd 1974) 150 (Napomene i objasnjenja).

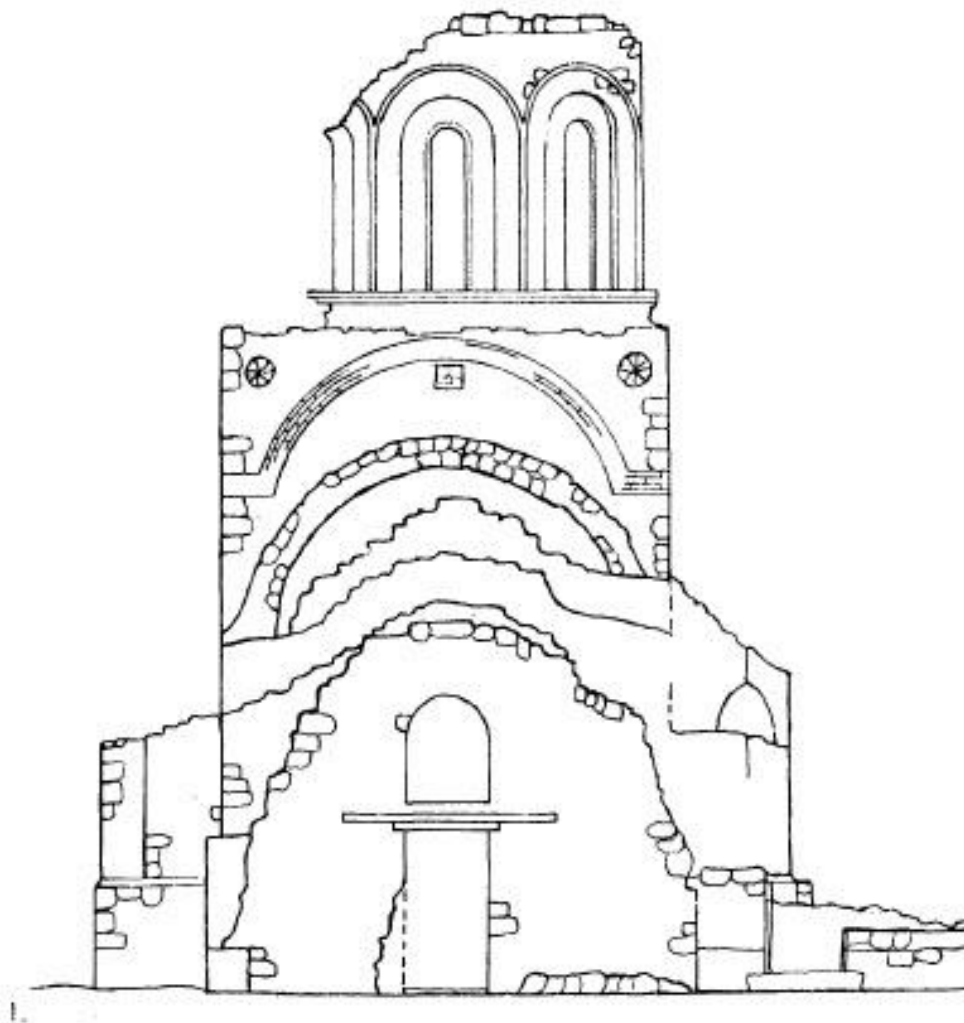
Својевремено је Г. Елезовић рекао како је у Турској било кнезова с великим угледом и утицајем код управних власти, о чијим се функцијама за сада не зна. У такве је спадао и Богоје из Лапушанске цркве, из 1510. године. О томе у књизи: *Турски споменици*, Зборник за источњачку историјску и књижевну грађу, САН, серија прва, књ. I (1940) 851.

³⁹ К. Иванова, *Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погдин*, изд. БАН, София 1981, 179, рук. 37, лист 107б, доле.

Сл. 6. Изглед цркве Св. Николе са југоистока
(снимак Б. Бошковића из 1947)

Fig. 6. Eglise Saint-Nicolas, vue du sud-est
(Photo Dj. Bošković, 1947)

0 1 2 3 4 5 m 10 m

ност некој радионици, познатом градитељу или су им значење и намена друге природе. Обиље разноврсних знакова, међу којима има сличних са овима из Лапушње (троугао, прави угао, слово М), урезано је на разним деловима неких румунских средњовековних грађевина и они су у научној литератури проучени и објављени.⁴⁰ Чини се, стога, да би тим путем ваљало поћи у тражењу разрешења знакова са наше плоче, који су — што је значајно за аналогije са другим грађевинама, поуздано настали током изградње цркве Св. Николе 1500/1501. године.

Архитектура цркве Светог Николе

Када је пре непуног века Т. Живковић посетио Лапушњу и о њој дао основне податке била је то већ рушевина од које се држао део свода и део куполе са три прозора. Феликсу Каницу, који је познавао многе грађевине у Србији, није било тешко да уочи сличност плана Лапушње и Петруше, коју је раније снимио. Обе су грађене од истог камена, само што је у Лапушњи при зидању додата опека, а и под је попличан керамичким плочама величине 42x30x7 см. Истакао је високи тамбур (некадашњег) осмостраног кубета, саграђен од кречњака седре, од којег се још држе три стране над западном и јужном фасадом.⁴¹

Потпунији опис грађевине оставио је Г. Балш, колико му је допуштао прилаз обрушеним зидовима, приметивши необичан прелаз на који

су просторије проскомидије и ђаконикона припојене главној апсиди. Црква је саграђена од брижљиво дељаног камена, а сособито кубе, на коме су полукружне аркаде изведене са сигурношћу и извесном префињеношћу.

Покушавајући да нађе сродности између Лапушње и српских или румунских цркава, Балш примећује да — уколико се изузме редак распоред проскомидије и ђаконикона — Лапушња планом наликује српским црквама из времена кнеза Лазара и његових следбеника, у шта се уверио обишавши неке од њих. Али, како нема ниједну њима својствену особину, дошао је да спознаје да се не може сврстати уз њих, али ни уз оне настале након епохе процвата које показују опадање зидарског умећа, и да, према томе, представља својеврсну грађевину. Не личи ни на ктиторију Радула Великог — цркву манастира Деала, иако међу њима постоје додирне тачке у начину израде, што одаје руку доброг мајстора каменорезач-

⁴⁰ M. A. van de Winckel, *Introduction sommaire à l'étude des signes lapidaires de Roumanie*, Pagini de vechi artă Românească de la origini pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea; ed. Ac. Rep. soc. România, București 1970, 169—261.

G. Bals (нав. дело, 196, 199) је у Лапушњи приметио поменути плочу са знацима или словима, али их није могао одгонетнути ни прекопирати јер су на неприступачном месту; помишљао је да би дешифровање могло дати индикације у погледу градитеља цркве.

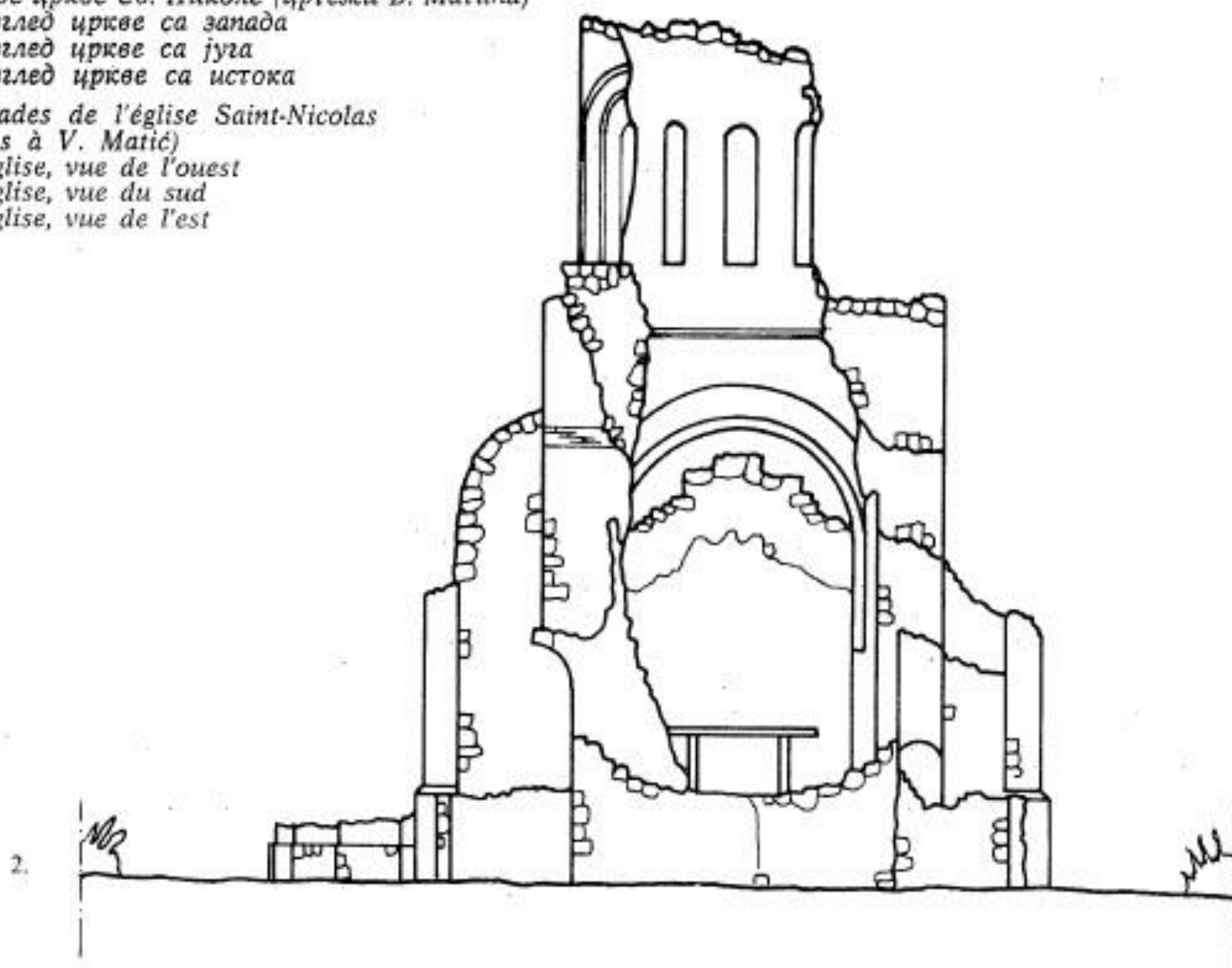
⁴¹ F. Kanitz, нав. дело, 396—397.

Сл. 7. Фасаде цркве Св. Николе (цртежи В. Матића)

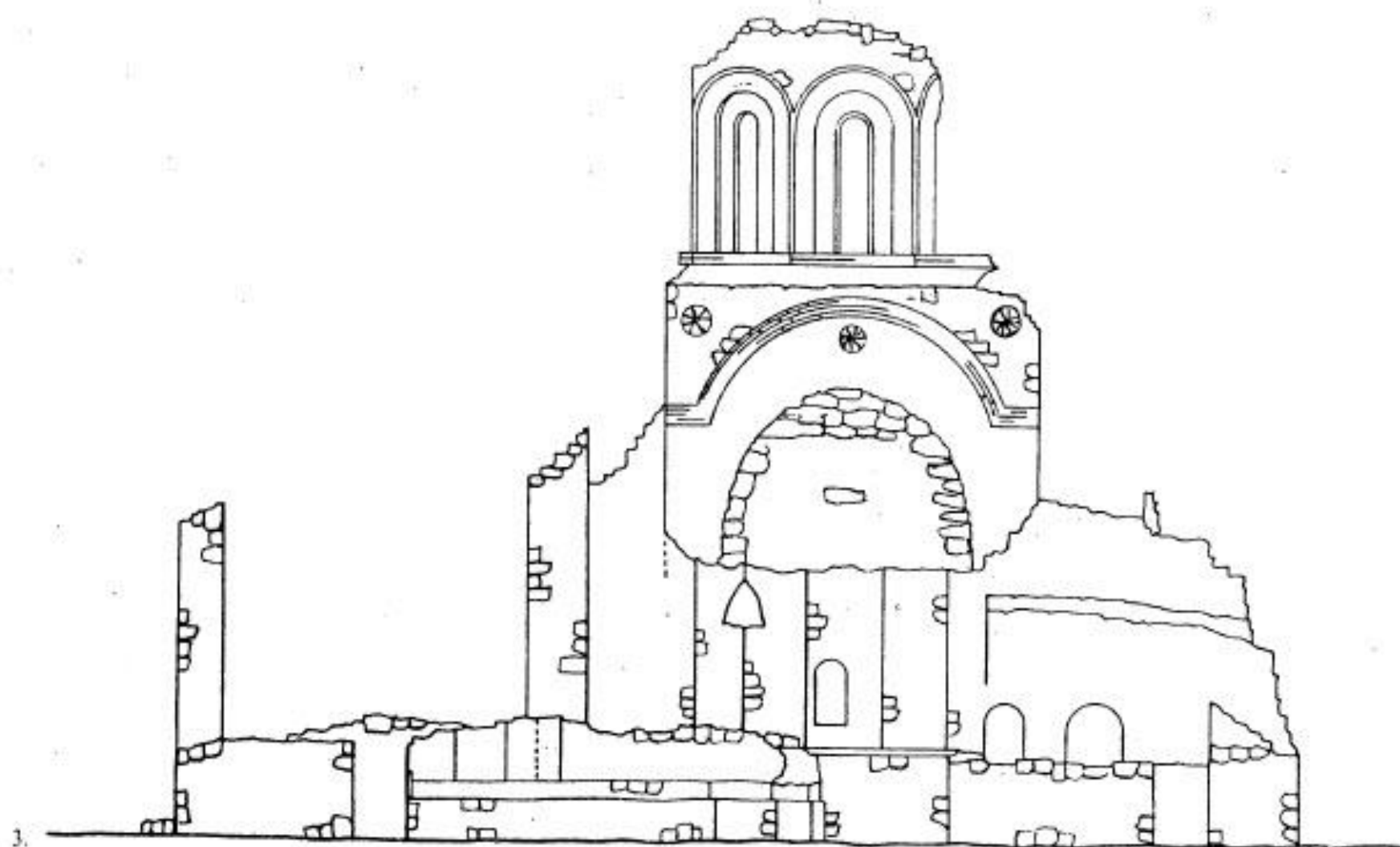
1. изглед цркве са запада
2. изглед цркве са југа
3. изглед цркве са истока

Fig. 7. Façades de l'église Saint-Nicolas
(dessins dûs à V. Matić)

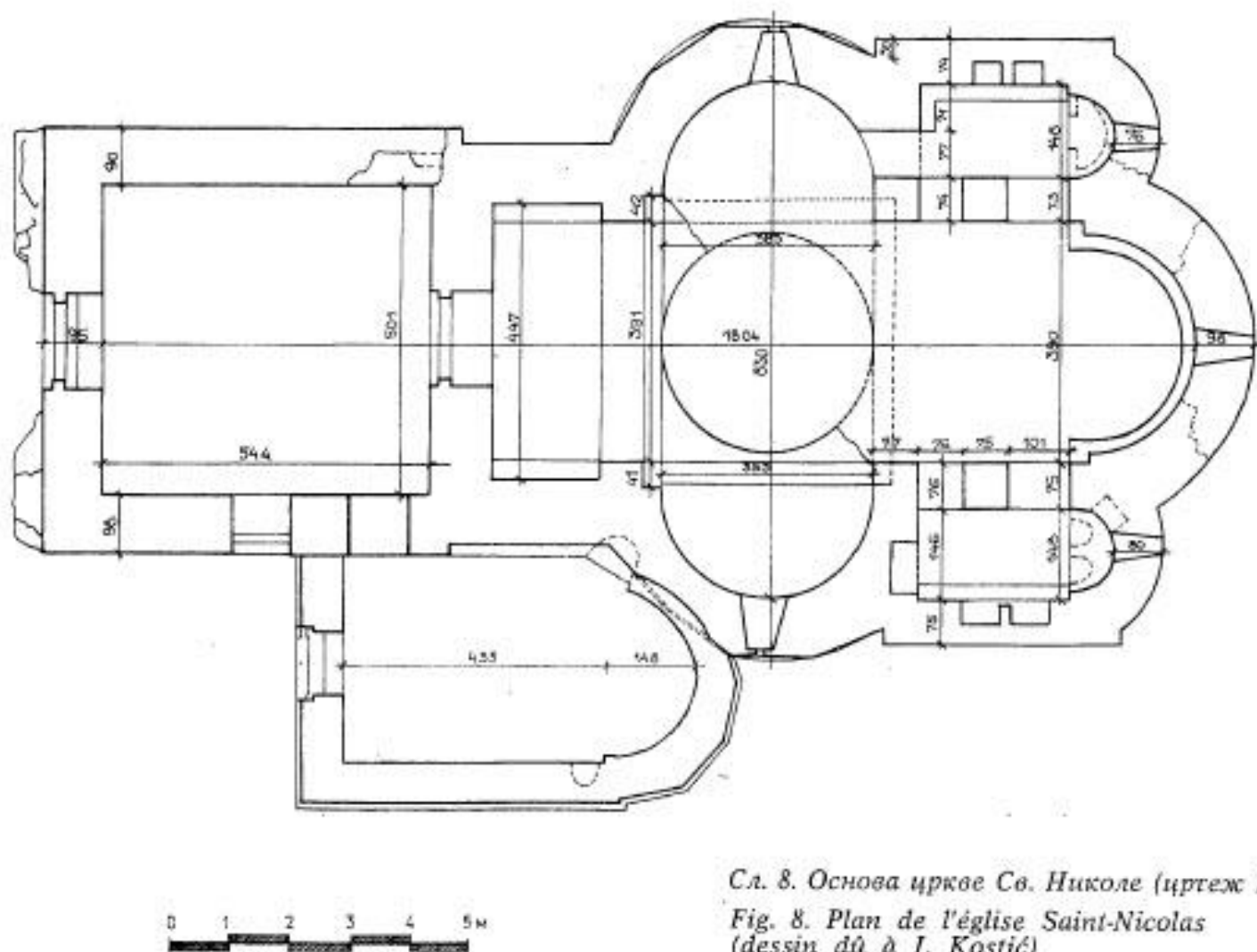
1. église, vue de l'ouest
2. église, vue du sud
3. église, vue de l'est

0 1 2 3 4 5 m 10 m

0 1 2 3 4 5 m 10 m

ког заната. У закључку излагања Балш износи претпоставку да је Радул Велики могао послати у Србију једног од неимара Деала, неког доброг каменоресца али не и врсног вајара, јер са свом отменошћу у размерама и добро изведеним послом, црква Лапушња је ипак скромна грађевина. Значајна је по томе што је једна од ретких, а могућно и једина коју је подигао неки румунски владар с оне стране Дунава.⁴²

V. Ваташиану се у опису Лапушње ослања на своје претходнике, румунске истраживаче, и износи да распоред источних делова храма с малим апсидама отвара нови проблем у историји архитектуре у српској Крајини и у Влашкој. Наводи примере који показују да у византијској архитектури постоје једнобродне грађевине код којих ступци деле олтарски простор на три просторије. Међутим, тешкоће се појављују у случају једнобродних грађевина триконхосног плана, па стога сматра да су у једном часу потребе култа могле навести градитеље на одређене уступке. Тако се могло десити да је код цркве манастира Лапушње — можда под утицајем светогорског обичаја, где су бочне апсиде неизоставне — наметнуто градитељу да поштује овај распоред и прилагоди га могућностима, створивши на тај начин прототип који се са даљим изменама раширио потом у Влашкој.⁴³

По оцени Б. Бошковића, Лапушња има упрошћен облик моравских триконхоса, са засебним одељењима за проскомидију и ђаконикон, чиме се везује преко Петруше и Лешја код Параћина са Дренчом код Александровца. Навео је да се на грађевини истиче високо кубично постолје, а што се тиче приправе — судећи по моделу цркве — била је нижа од западног травеја храма, без куле или звоника (сл. 6).⁴⁴

Након уређења земљишта и уклањања шута око грађевине 1968. године, којом приликом је

откопана капела са јужне стране, ова занимљива грађевина је постала приступачна круговима истраживача.⁴⁵ Зидови су јој затечени у просечној висини од три до шест метара, док су јужна конха, јужни и западни поткуполни лук и део тамбура очуваани до стварне висине (сл. 7).⁴⁶ Приложени цртежи фасада јасно показују у каквом се стању налазила и у којој мери је било потребно спровести конзерваторско-рестаураторски захват појединих делова.

Црква је сазиђана у облику триконхоса с кубетом, са троделним олтарским простором на источној и припратом на западној страни (сл. 8, 9). Дужина храма износи 11,5 m, а распон између конхи 8,35 m; спољна дужина грађевине са припратом је 20 метара. Олтарска и бочне апсиде подједнаких су димензија; изнутра су све три полукружне, док су са спољне стране бочне апсиде петостране и обзиђане полукружним сокомом, а средишња је округла као и апсиде проскомидије и ђаконикона. Јужна конха има неправилан облик на западној страни, где је засечена на месту уз које је призиђан апсидални зид капеле. У олтарској апсиди је дуж зида изграђен банак. У средини стоји камена часна трпеза. Унутрашњи простор наоса је подељен на три травеја неједнаке величине; над средњим се издиже купола. Источни травеј представља пространо светилиште са олтарском апсидом и одељењима проскомидије и ђаконикона. Одељења светилишта међусобно су повезана пролазима између стубаца, који су засведени луковима. Приступ у олтарски простор могућ је једино са северне стране кроз пролаз између конхе и западног ступца; са јужне стране на том месту је пун зид. Иако су одељења проскомидије и ђаконикона одвојена од певница заједничким преградним зидом, они имају и свој део западног зида, који у дужини од 0,30 m

слободно залази у отворен простор. Унутрашњост ових одељења разликује се у неку руку, сем што оба имају у подужним зидовима две засведене нише правоугаоне основе (сл. 10). Простор у апсиди проскомидије испуњава банак висок 1,05 m, у којем је лево при дну полукружна засведена ниша. Дуж северног и западног зида налази се низак банак. У апсиди ђаконикона (уп. сл. 10) постоји такође банак исте висине, у коме су изнад тла остављене две дубоке полукружне нише. Дужином јужног зида подигнут је низак банак. У западном зиду је већа правоугаона ниша, а још једна, нешто мања, укосе је усечена у зид апсиде лево од прозора. Наос је био засведен полуобличастим сводом на истоку и западу — такав свод покривао је и одељења проскомидије и ђаконикона, а конхе бочних и олтарске апсиде засведене су полукалотама. Наос је у нижим деловима осветљен прозорима: на олтарској апсиди, проскомидији, ђаконикону и на бочним конхама.

Над високим коцкастим постолем подигнуто је осмострано кубе (сачуван је део са три прозора), подухваћено пандантифима и потпорним луковима (сл. 11). Зид око полукружних прозора на тамбуру кубета са спољне стране степенасто је усечен у зидну масу, а ивице су ојачане витким подустубићима који су повезани аркадама.

Кровни венац се састоји из два реда зупчасто поређаних опека. Средином кубичног постолја тече унаоколо фриз такође од два реда опеке; бочне стране су му равне, а повезује их широки лук.

Једини архитектонски клесани украс на цркви представљају розете уграђене у угловима кубичног постолја. Од осам розета колико их је некада било на кубичном постолју, данас се на том месту налазе четири: две на јужној страни, једна на западној (у северном углу) и једна на северној страни (у западном углу).⁴⁷ Са порушених зидова кубичног постолја нађене су у шуту још четири розете (три су наводно пренете у Народни музеј у Београду, а једна лежи у цркви на поду) (сл. 13). Розете, плитко резане у сизи, трајно су обележиле напор каменоресца у примени биљних и геометријских мотива и његов смисао за лепоту и драж разних облика за које се определио.

Неки мотиви стилизацијом дочаравају изглед цвета са осам или више латица, уписаног у круг, или су, пак, листови шестолисног цвета окружени широким уплетеним ужетом. Површину неких розета испуњава осмокрака звезда. Код сложенијих композиција, једночлана трака преплиће се око заобљених кракова крста и окружује их попут вијугавог венца. На јужној страни кубичног постолја, у осовини лучног венца, уграђен је диск од црвене керамике украшен по целој површини једноставним шестолисним цветом (уп. сл. 13/5). Дискови су се ве-

роватно налазили још на северној и источној страни кубичног постолја, док је на западној страни, на истом месту, натпис са знацима непознате садржине, о чему је већ било речи.

Припрата цркве св. Николе шира је од наоса. Има два улаза, на западу и југу. Садашњи јужни улаз је отворен накнадно, пбшто је зазидан претходни који је био ближе преградном зиду између припрате и наоса. Над улазима у припрату и наос налазе се високе полукружне нише. У источном делу северног зида је пра-

⁴² G. Bals, *нав. дело*, 195—199. На стр. 198, нап. 1, позива се на свој рад: *O vizită la căteva biserici din Serbia*. У вези са опекама које су по Балшу (стр. 196) изванредног квалитета и неуобичајене величине (32x29x7 cm, 45x33x7 cm) какве су римске, додаћемо једну занимљивост. Наиме, опеке плочника у наосу цркве Св. Николе у Лапушњи имају ознаке у виду кругова и косих линија као неке опеке у Гамзиграду, па није искључено да су одатле и донете (упор. М. Чанак-Медић, *Гамзиград — касноантичка палата, архитектура и просторни склоп*, Саопштења XI, 1978, сл. 91, 131, 132. О опекама на стр. 125, 177 и др.).

⁴³ V. Vâțasianu, *Istoria artei a feudale m Târile române*, I, 487—488, fig. 451 (основа цркве), 452 (розете), (са литературом).

⁴⁴ Б. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, 207.

⁴⁵ Арх. Ивану Костићу дугујем захвалност на помоћи коју ми је пружио приликом обраде архитектуре, ставивши ми на располагање цртеже основе и пресека и фотодокументацију Лапушње, од којих је направљен избор за овај рад. Драгоцене су и појединости које сам у разговору са И. Костићем сазнала о архитектури ове цркве. Пренео ми је мишљење статичара добијено на терену да је данашња пирамидална силуэта цркве типична за објект порушен од земљотреса.

⁴⁶ Арх. Војислав Матић је у јулу 1970. урадио цртеже фасада, попречних и уздужних пресека грађевине, који показују њено стање у току конзерваторско-реставраторских радова. Цртежи су својина Одељења за ликовне уметности Матице српске у Новом Саду и воде се под бројем 97/2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10. За ову прилику позајмљене су ми ксерокс-копије, стога се и овим путем топло захваљујем арх. В. Матићу на сагласности за прво објављивање његових цртежа (сем бр. 10 — ситуационог плана, који је поновљен), а Одељењу за ликовне уметности на ксерокс-копијама.

⁴⁷ На њима су задржали пажњу, нацртавши их: G. Bals, *нав. дело*, 198, fig. 9—11 и Б. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, 211, сл. 67 и 68.

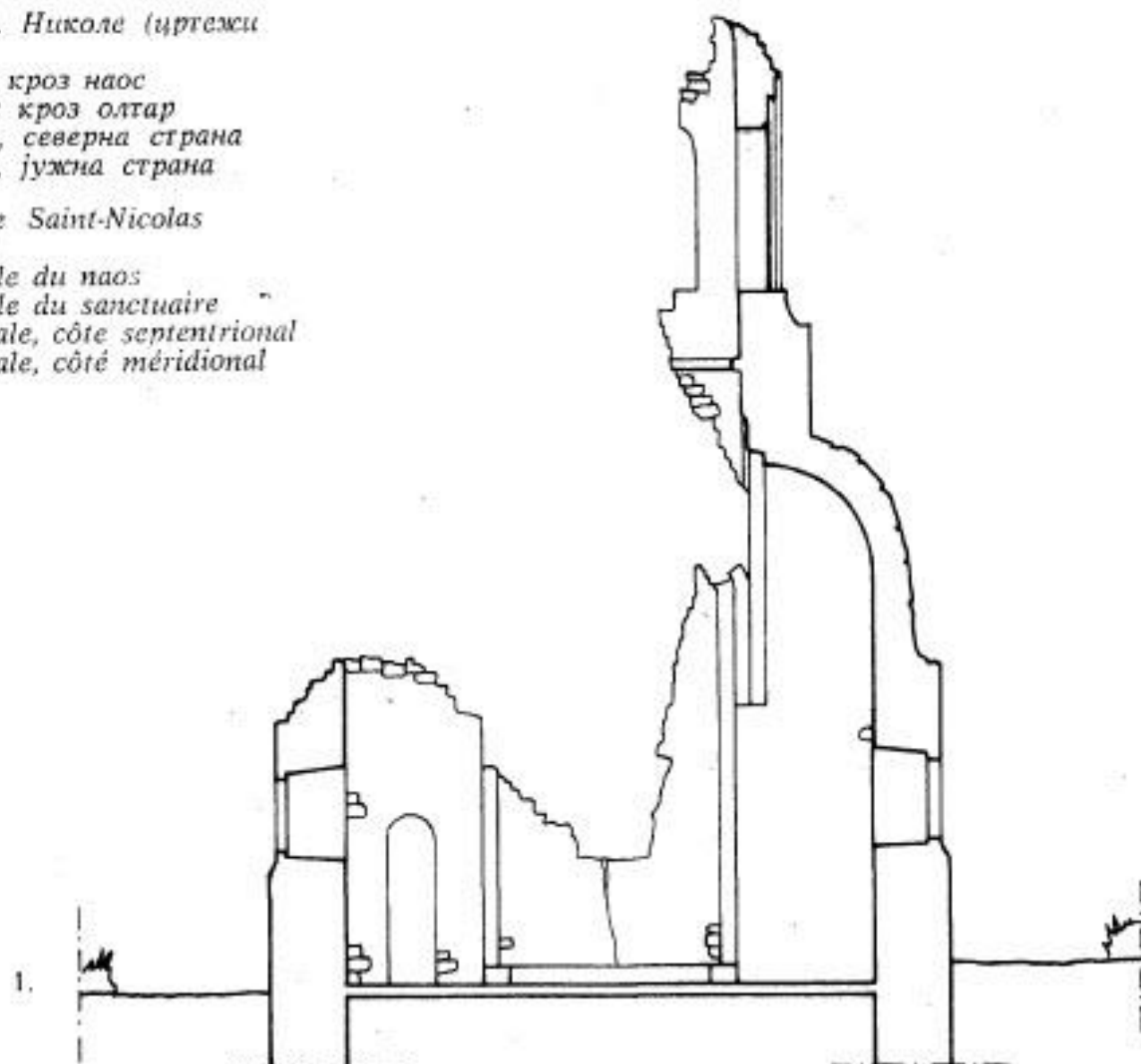
У вези са розетама може се поставити двојако питање: да ли су уграђене у кубично постолје само као украс, или из сујеверице да попут диска (мада се ови иначе сликају, а не вајају) штите осетљиве делове грађевине од рушења. По речима проф. Радојчића, дискови — симболи божје речи сликају се, у српској уметности од XIII века на најосетљивијим местима у унутрашњој архитектури, која лако попуштају и пуцају: на теменима лукова, стопама, пандантифа и прстену тамбура кубета. У Милешеви су, рецимо, распоређени у угловима кубичног постолја. Уп. С. Радојчић, *Темнићки натпис. Сујеверице средњовековних градитеља о чудотворној моћи имена и ликова себастијских мученика*, Зборник ЛУ 5 (1969), 6—7.

Сл. 9. Пресеци цркве Св. Николе (цртежи
В. Матића)

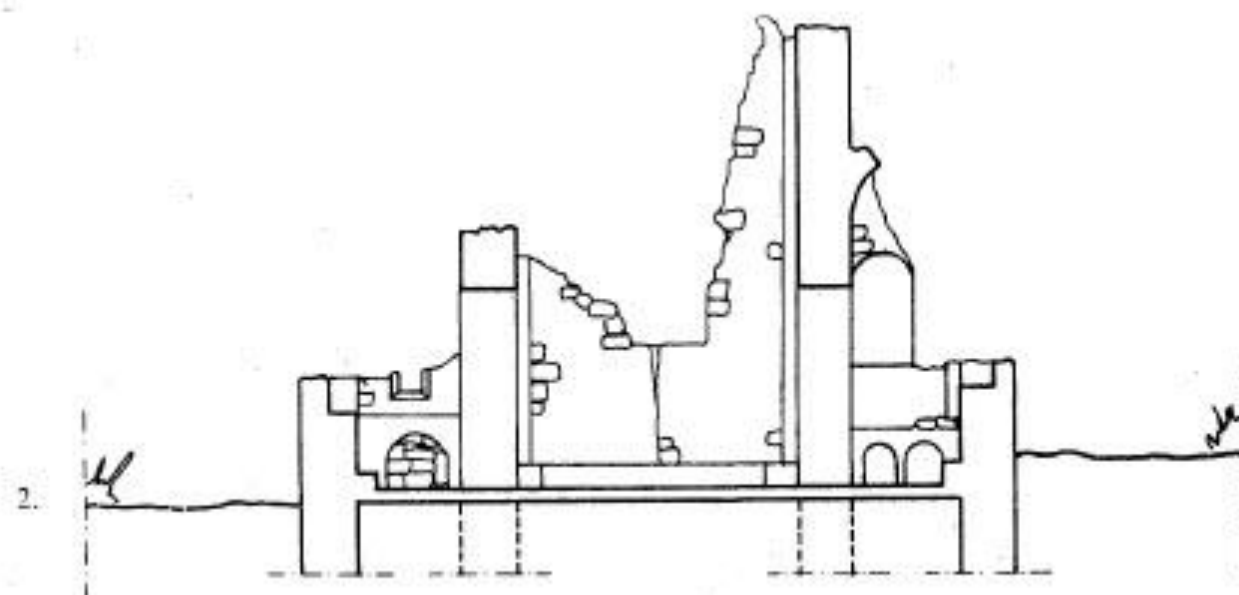
1. попречни пресек кроз наос
2. попречни пресек кроз олтар
3. подужни пресек, северна страна
4. подужни пресек, јужна страна

Fig. 9. Coupes de l'église Saint-Nicolas
(Dessins dûs à V. Matić)

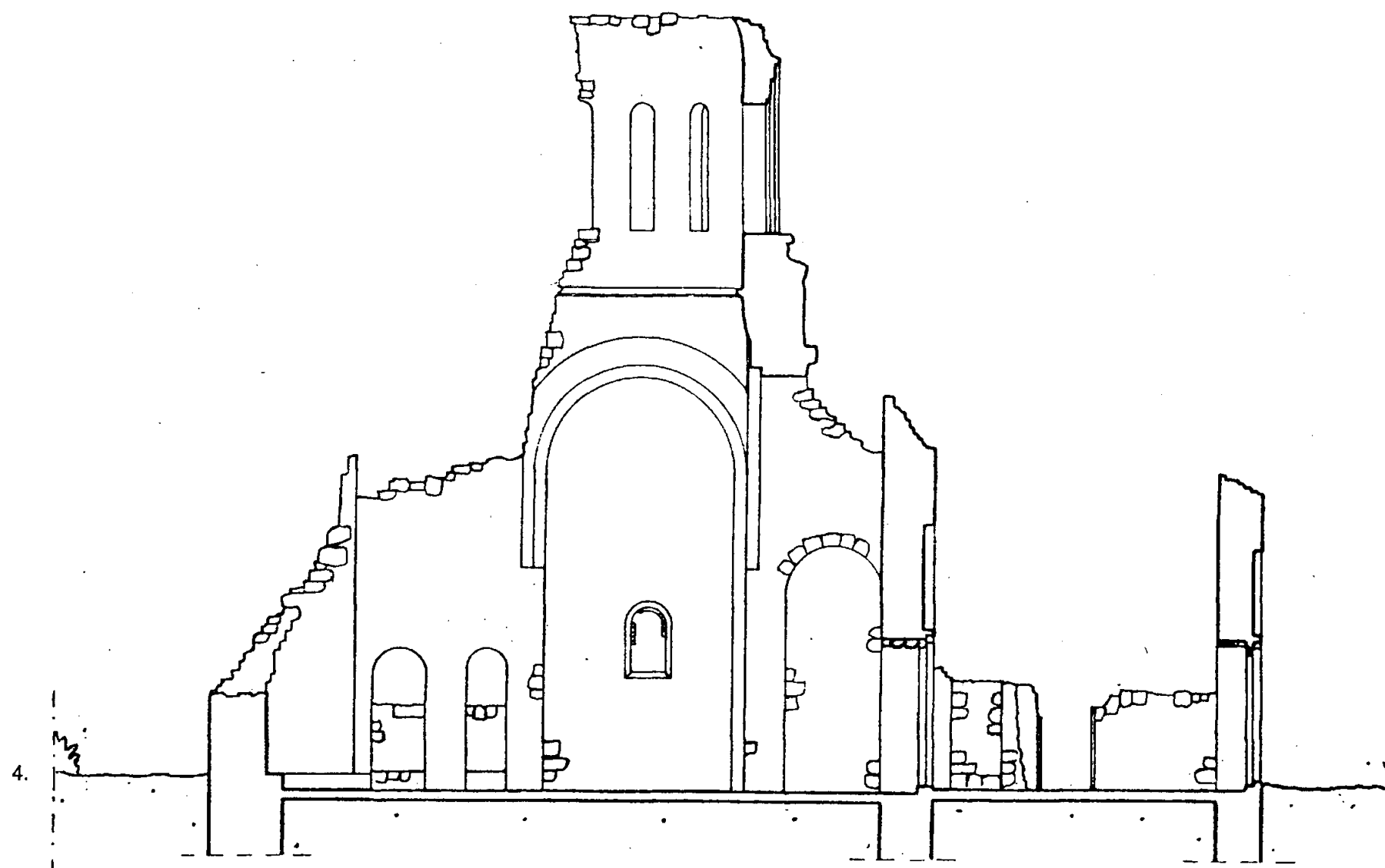
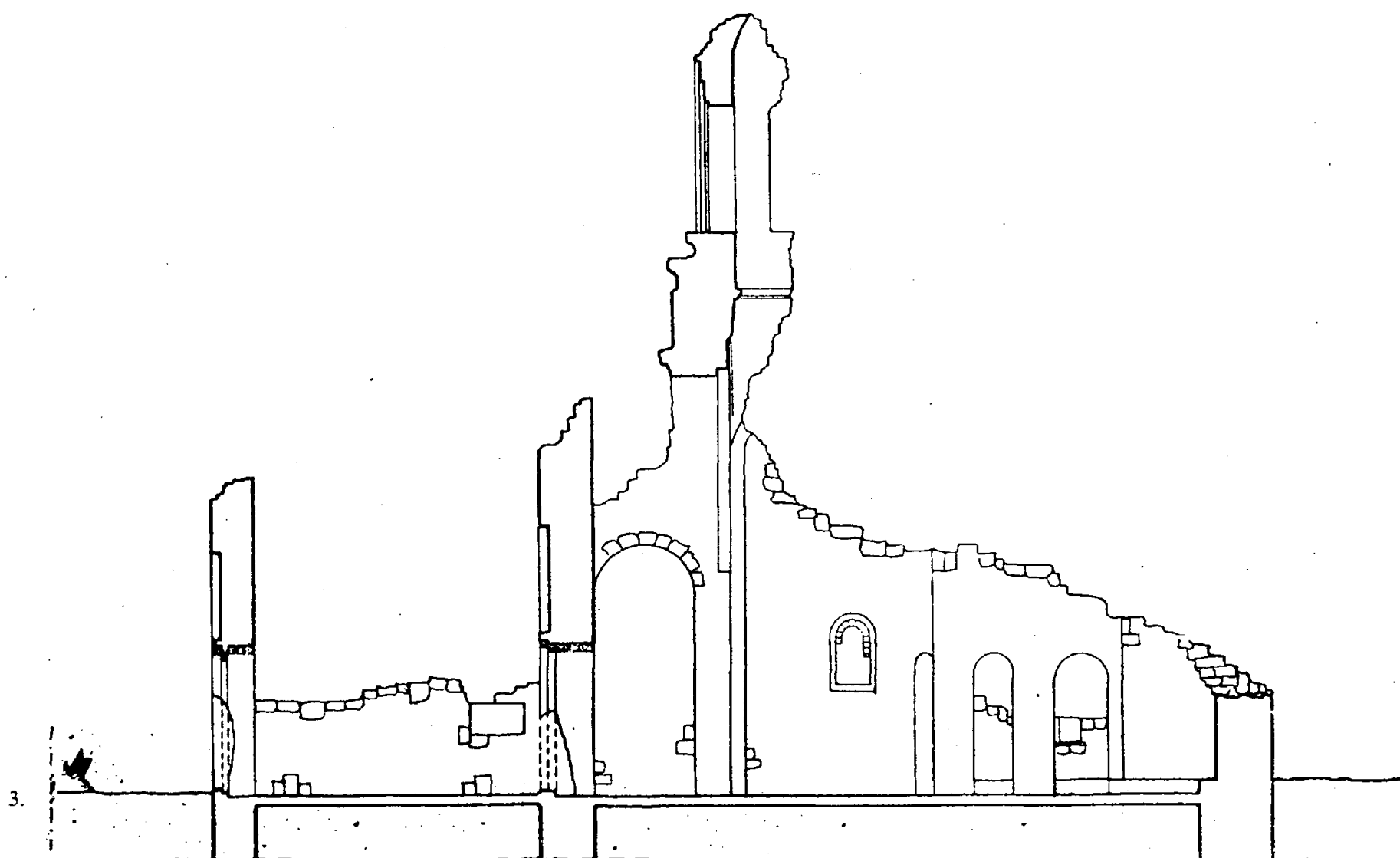
1. coupe transversale du naos
2. coupe transversale du sanctuaire
3. coupe longitudinale, côté septentrional
4. coupe longitudinale, côté méridional

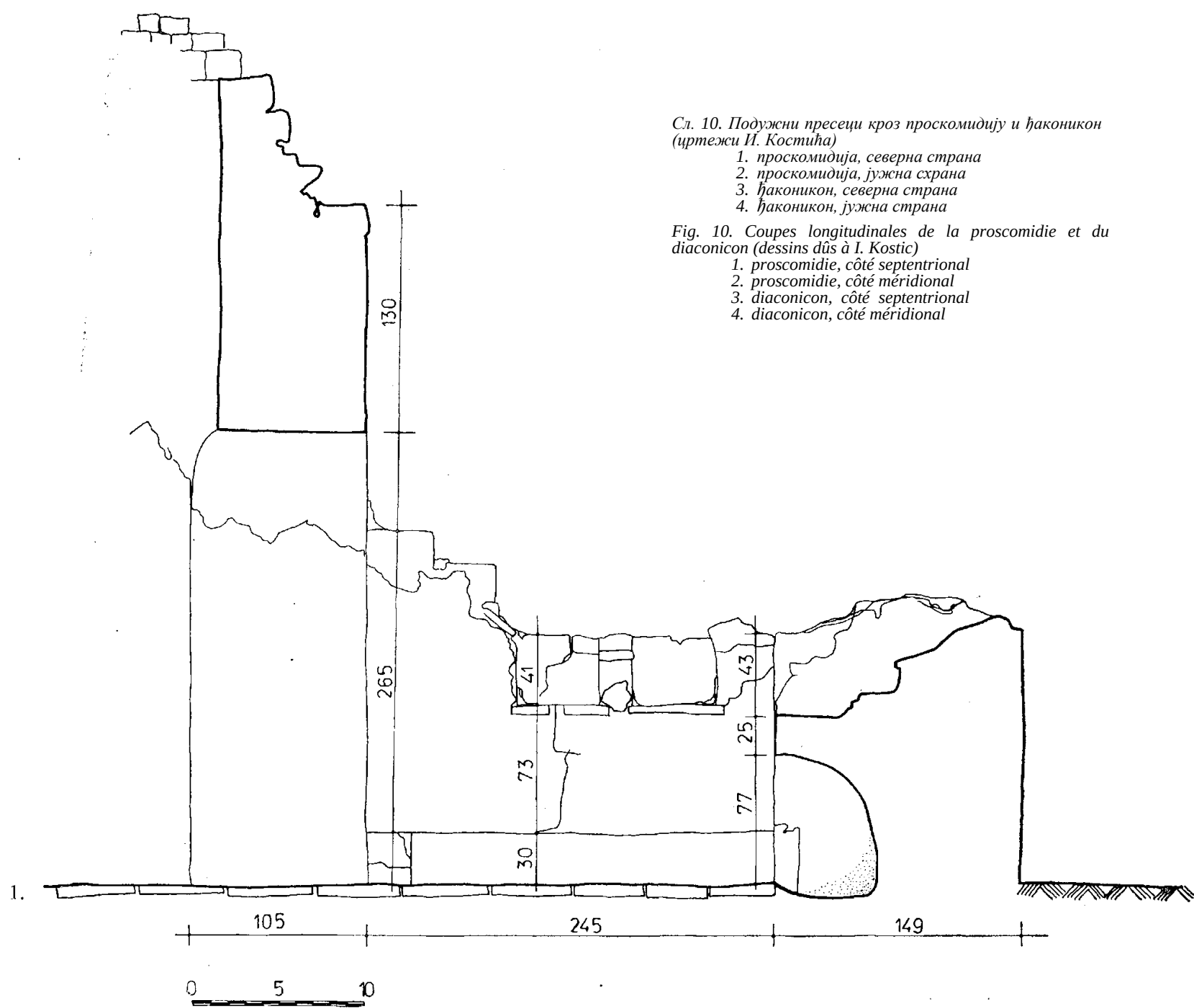

0 1 2 3 4 5 m 10 m

0 1 2 3 4 5 m 10 m

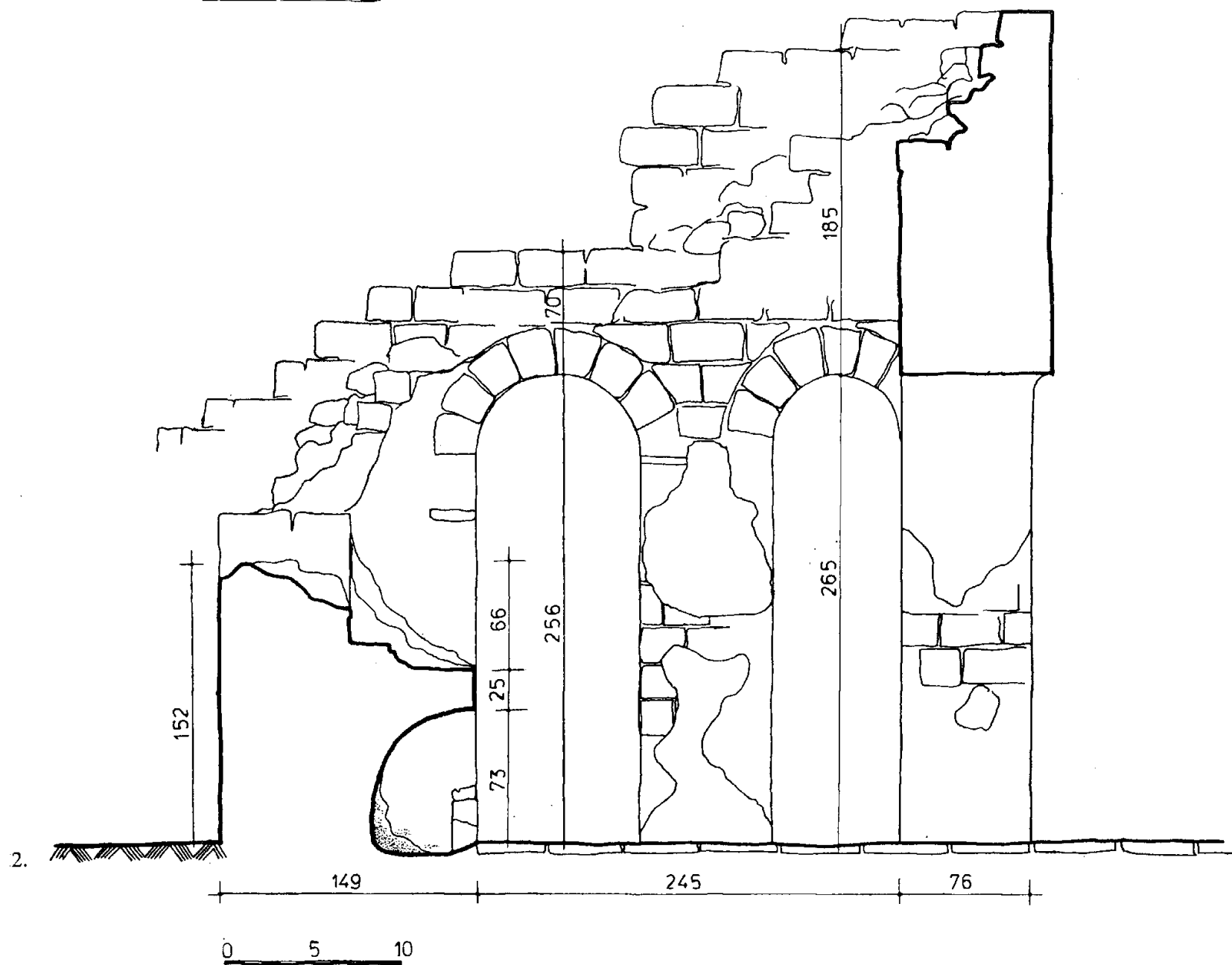

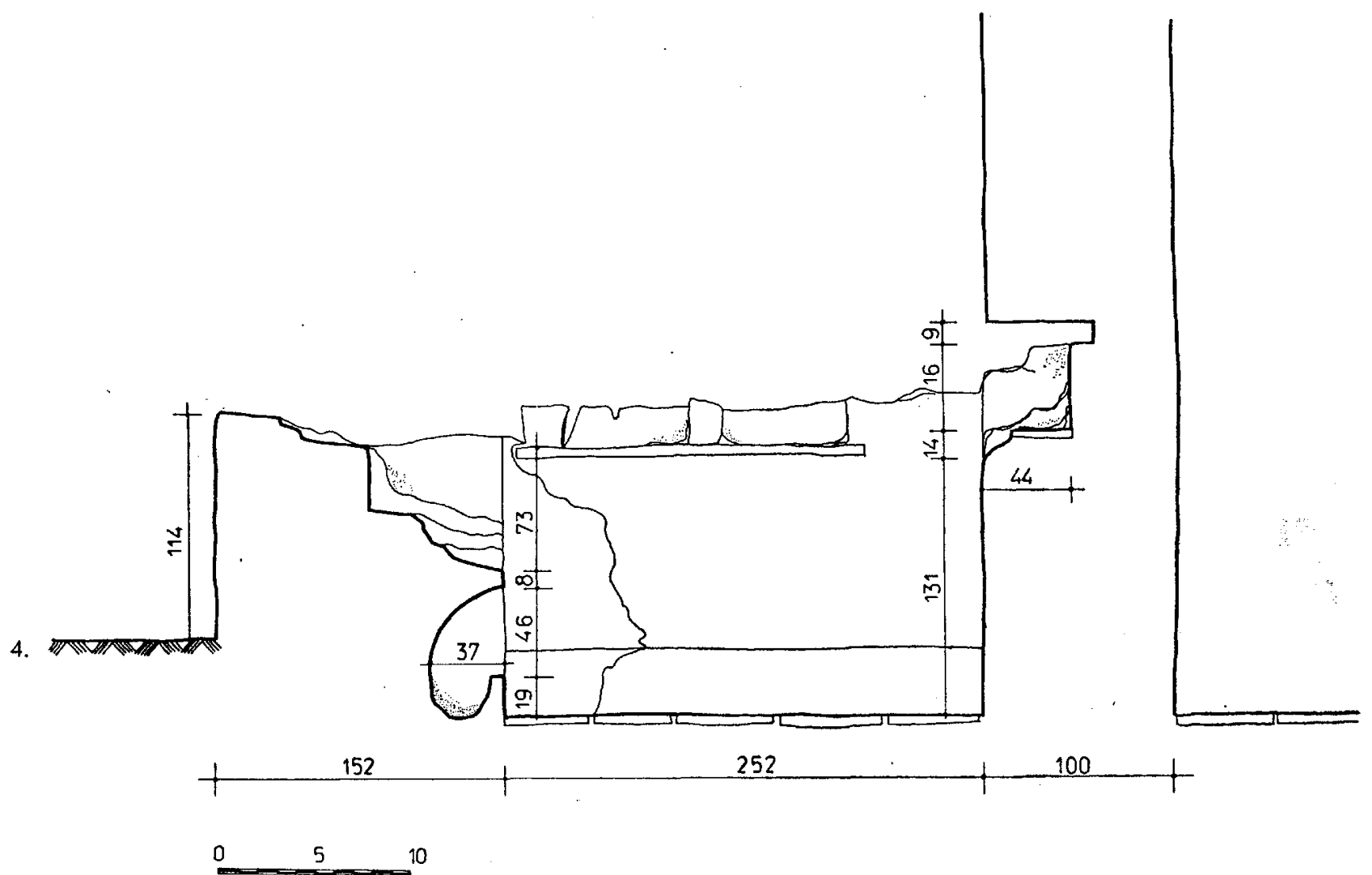
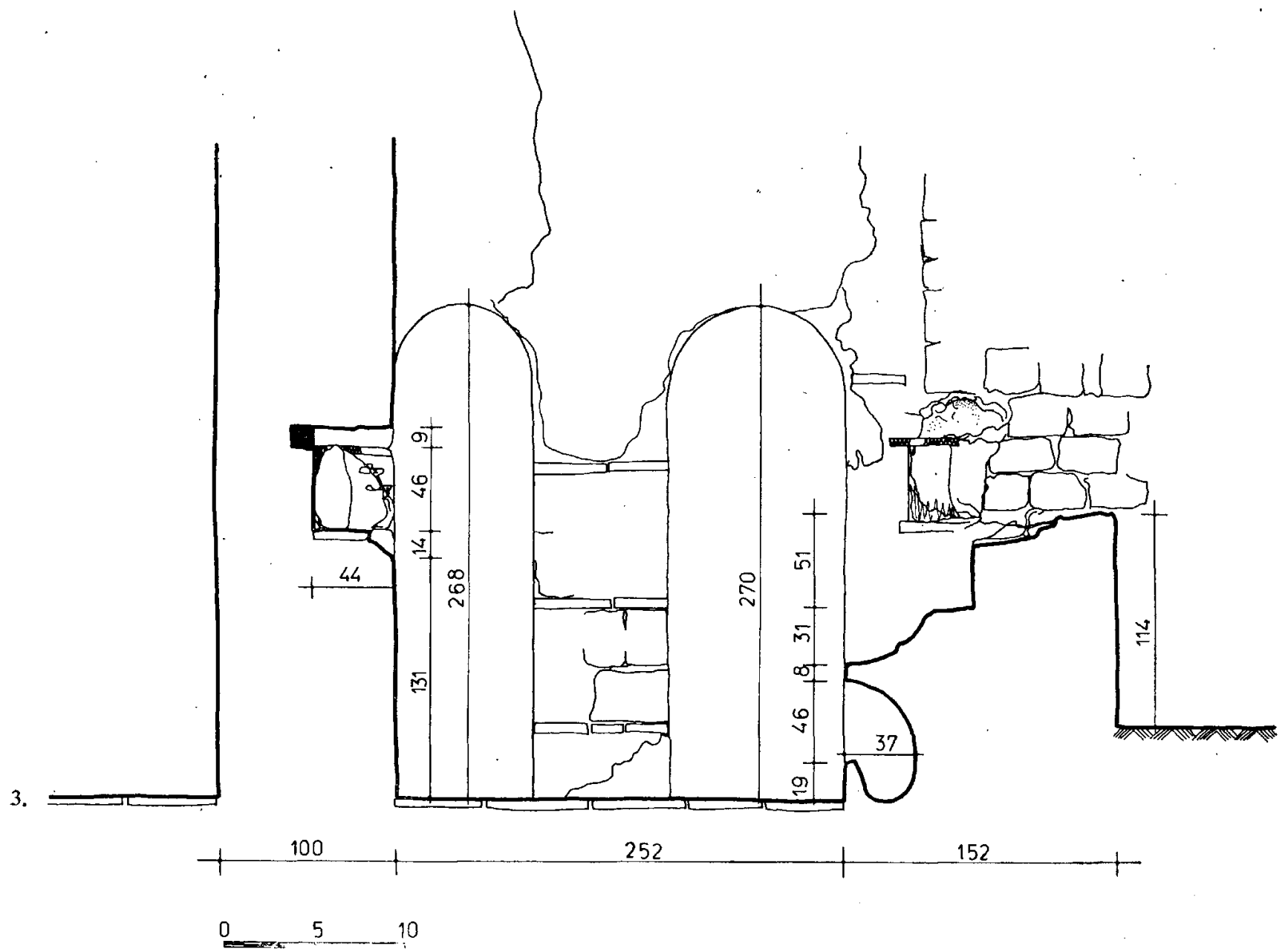
Сл. 10. Подужни пресеци кроз проскомидију и ђаконикон
(цртежи И. Костића)

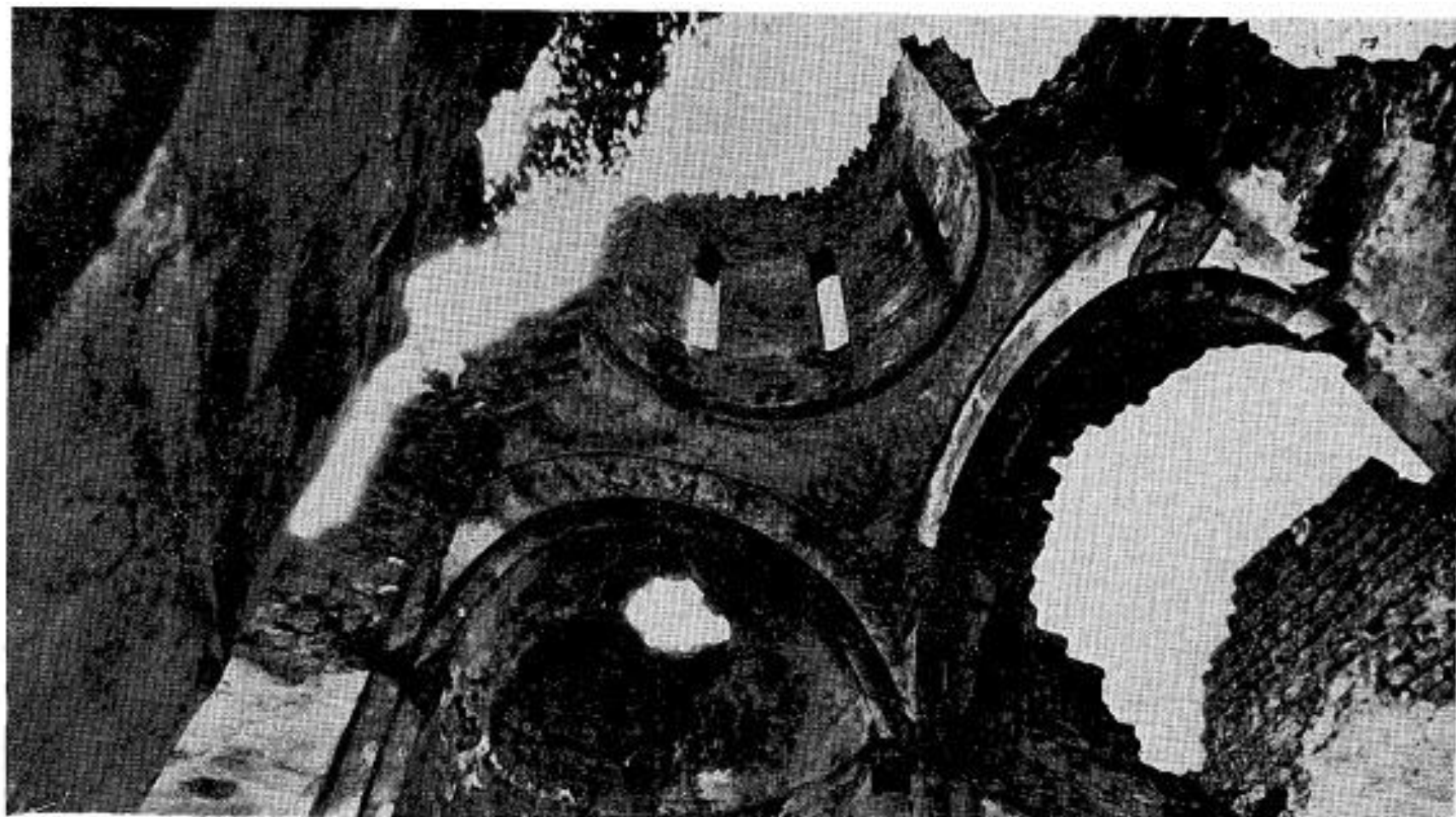
1. проскомидија, северна страна
2. проскомидија, јужна страна
3. ђаконикон, северна страна
4. ђаконикон, јужна страна

Fig. 10. Coupes longitudinales de la proscomidie et du
diaconicon (dessins dûs à I. Kostic)

1. proscomidie, côté septentrional
2. proscomidie, côté méridional
3. diaconicon, côté septentrional
4. diaconicon, côté méridional

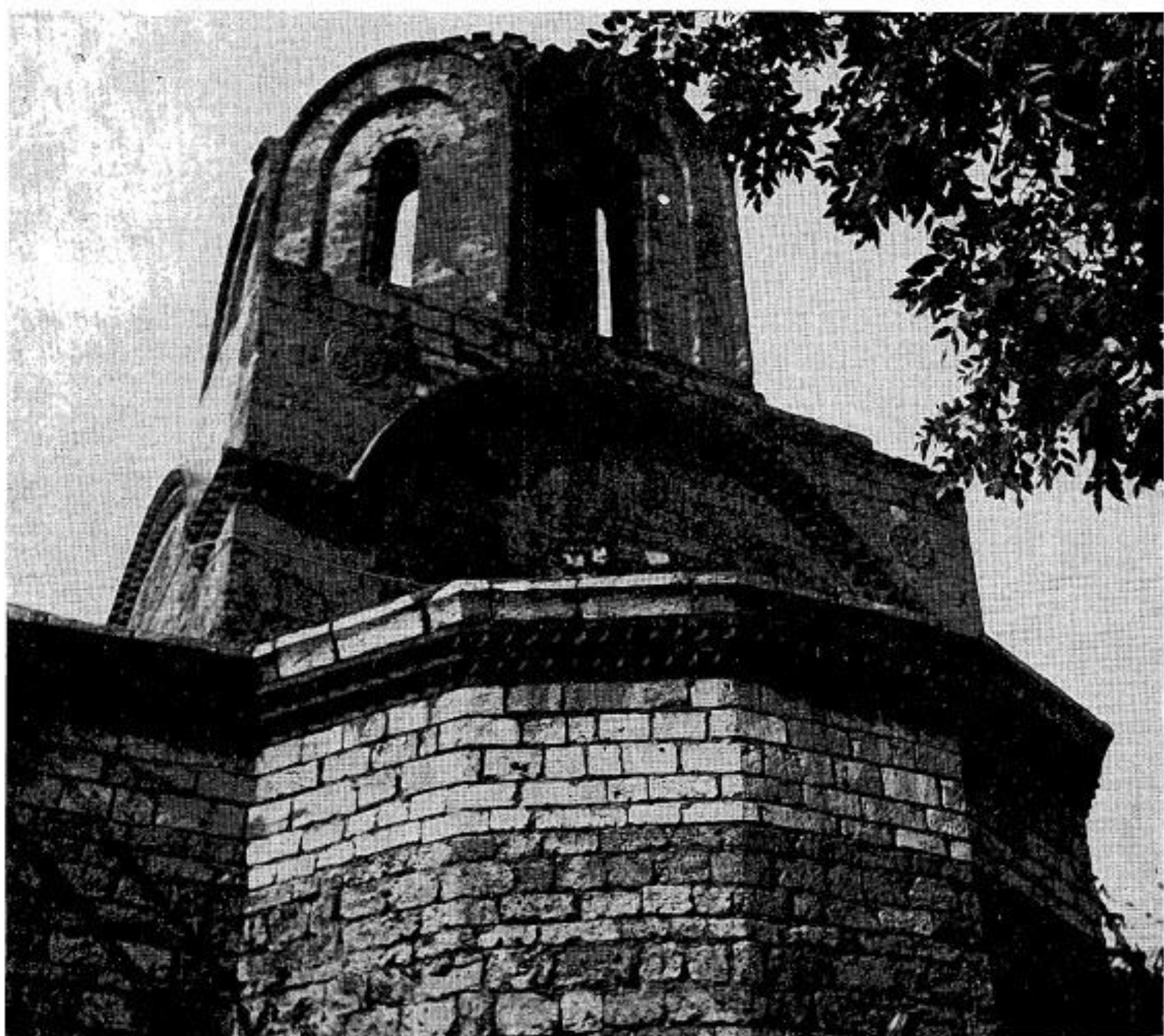

Сл. 11. Поглед на унутрашњост цркве Св. Николе, југозападна страна (снимио Р. Живковић, 1968)

Fig. 11. Vue de l'intérieur de l'église Saint-Nicolas, côté sud-ouest (Photo R. Živković, 1968)

Сл. 12. Црква Св. Николе, изглед са југа (снимио И. Костић, 1973)

Fig. 12. Église Saint-Nicolas, vue du sud (Photo I. Kostić, 1973)

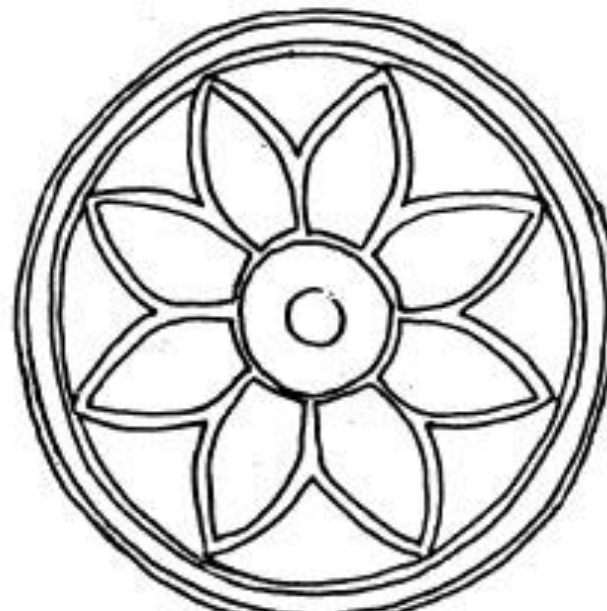
1

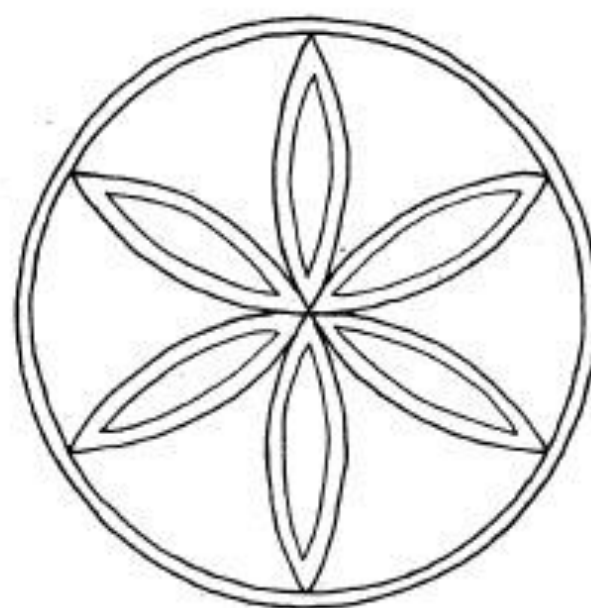
2

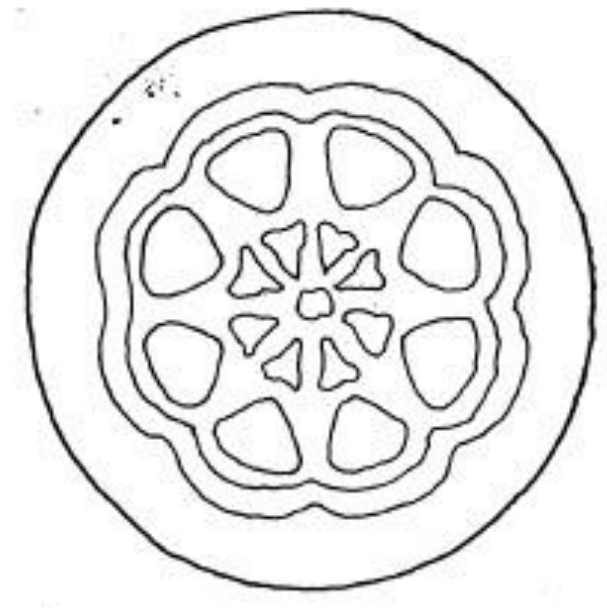
3

4

5

35

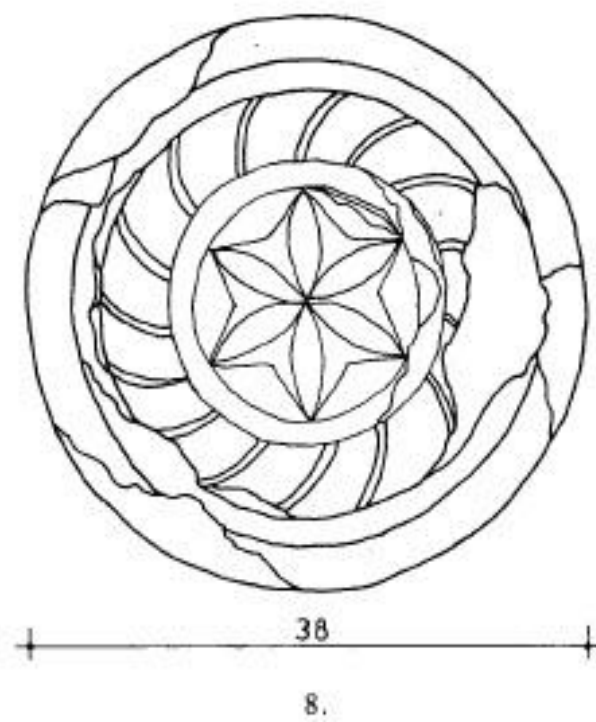
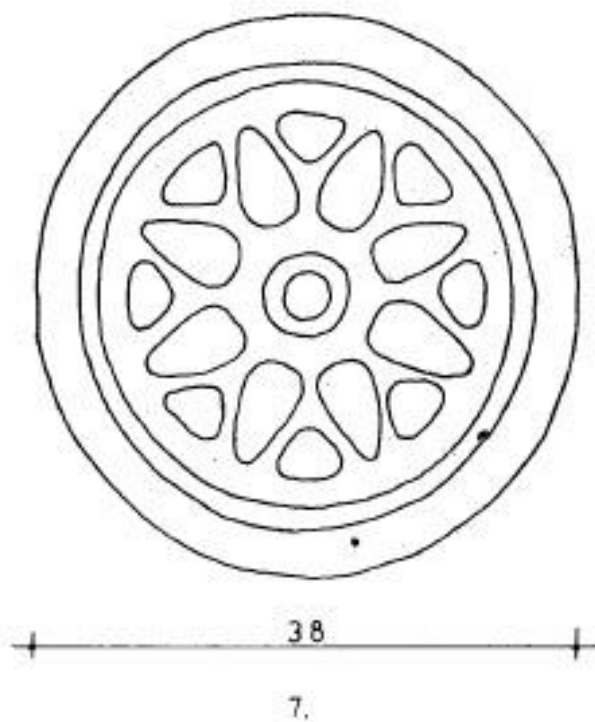
6

Сл. 13. Розете са кубичног постола цркве Св. Николе

1, 2. према Г. Балиу
3, 4, 5. према Б. Бошковићу
6, 7, 8. према И. Костућу

Fig. 13. Rosaces de la base cubique à l'église Saint-Nicolas

1, 2 — d'après G. Balš
3, 4, 5 — d'après Dj. Bošković
6, 7, 8 — d'après I. Kostić

воугаона ниша. Дуж западне фасаде подигнут је шири банак.

Црква је саграђена од већих и мањих тесаника сиге везаних малтером, с понеком опеком између њих. Дебљина обимних и преградних зидова износи 1 m, сем код проскомидије и ђаконикона где је тања за четврт метра.

Капела

Приликом археолошких испитивачких радова 1968. године откопана је капела, призидана с јужне стране цркве, чији су зидови затечени у просечној висини од 0,50 до 0,60 m (сл. 14, 15). Дужина капеле изнутра износи 5,80 m, а ширина 3,40 m (уп. сл. 8). Дуж северне стране спојена је са црквом заједничким зидом, с тим што је на западној страни зазидан простор од 19 cm, колико износи разлика између припрате (која је шира) и храма. На источној страни зид капеле се у дебљини од 30 cm наслања на зид бочне конхе, која је на том делу уклесана до висине свода капеле и својим обликом прилагођена кривини апсиде капеле. У североисточном делу, на месту спајања северног и источног зида, укосе је усечена ниша која залази у зид цркве. У јужном зиду је још једна полукружна ниша мањих димензија. Са спољне стране јужна половина апсиде је тространа. Улаз је на западној страни. Капела је подигнута од тесаника сиге; дебљина обимних зидова износи 0,67 метара. Са спољне стране је обзидана соклom. Под капеле је од камених плоча утопљених у подлогу од ломљеног камена, везаног кречним малтером. Испред улаза у капелу сачуван је под од опека и танких камених плоча.

У простору испред апсиде установљено је постојање двеју гробних рака; гробови нису отварани.⁴⁸

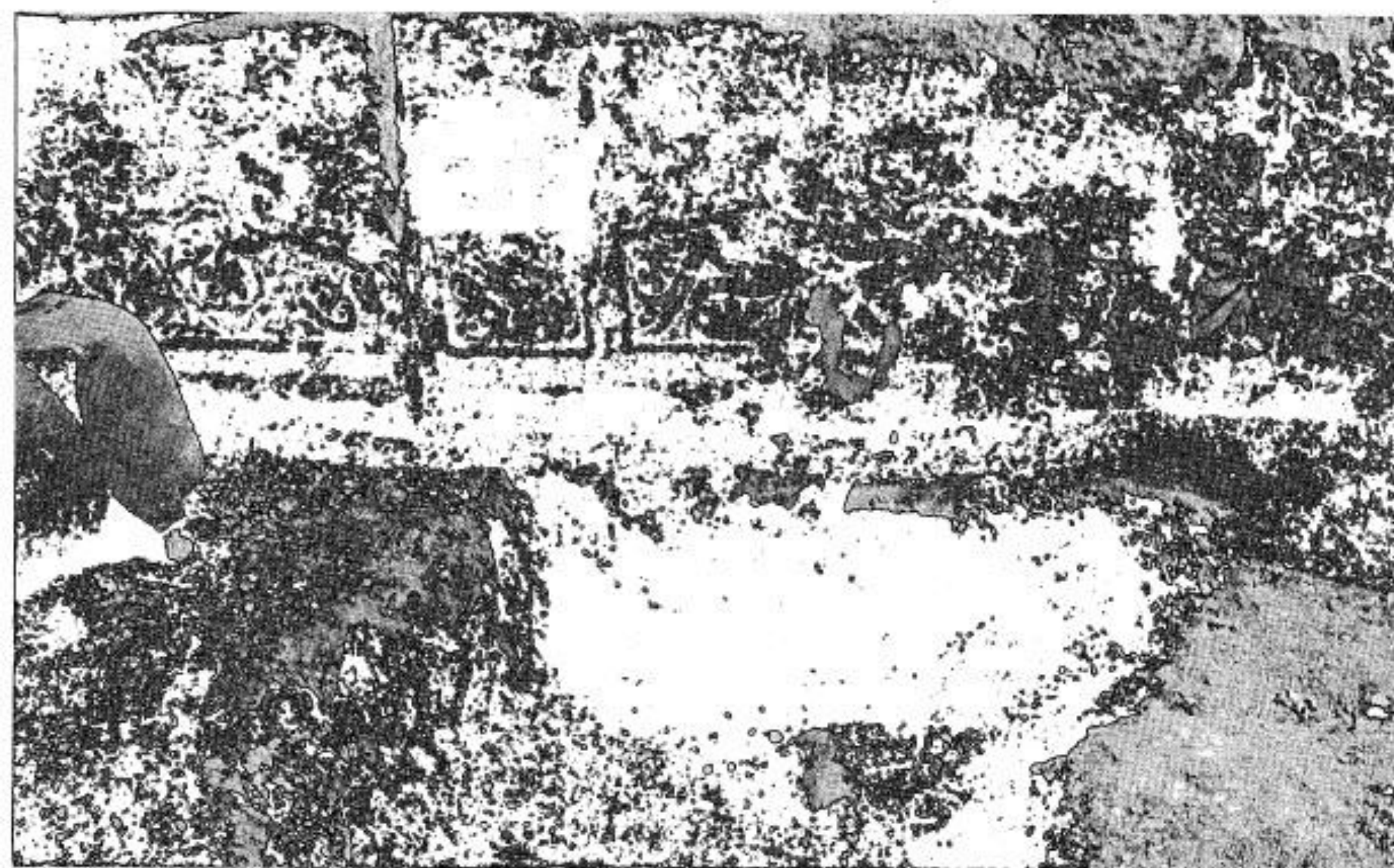
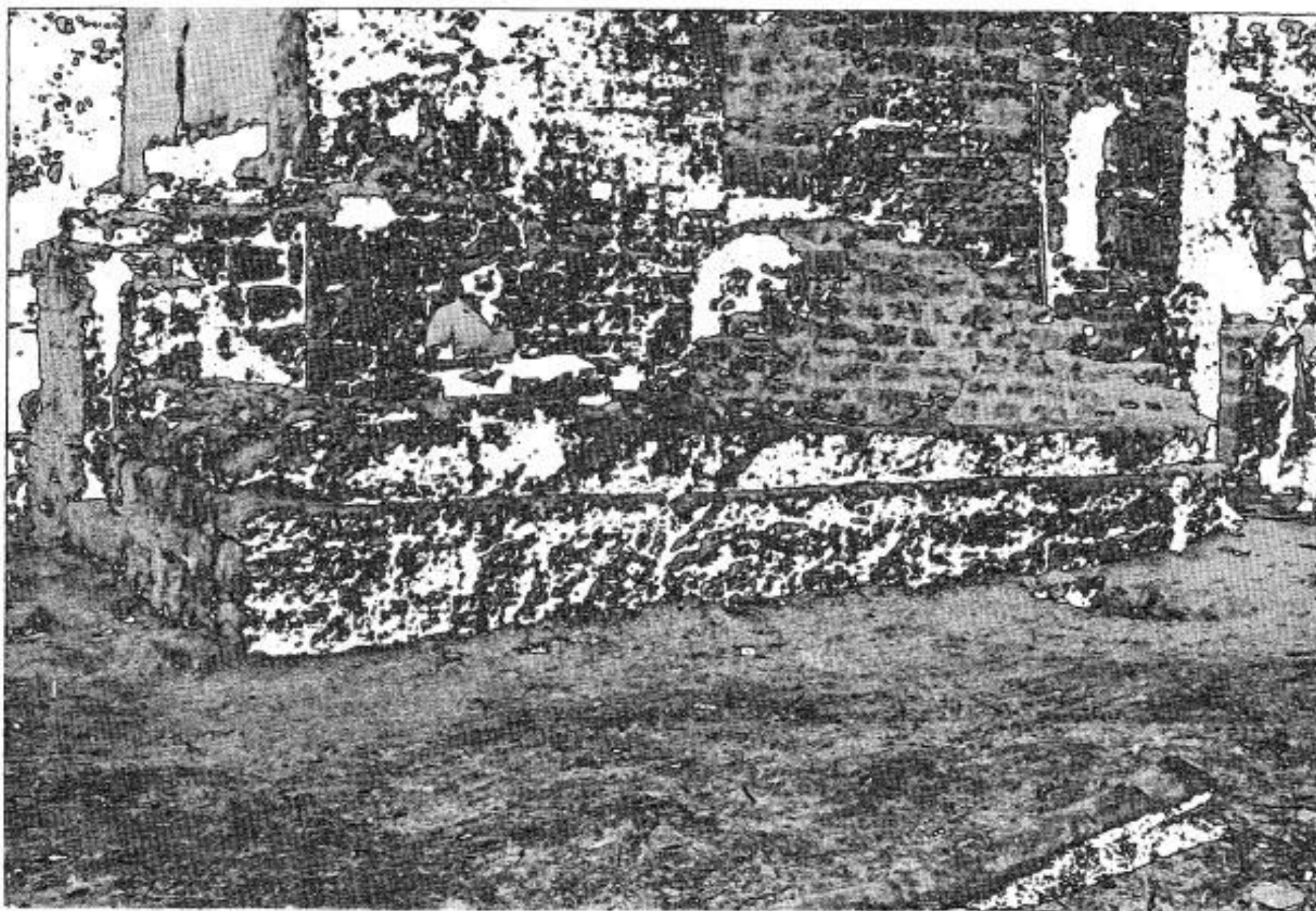
Нека запажања о цркви Светог Николе са капелом

Архитектура цркве манастира Лапушње и данас је загонетна кад је у питању њено порекло и степен оригиналности у обликовању простора. Досадашњи истраживачи, како је речено, истицали су придодата одељења проскомидије и ђаконикона, чиме се издваја од осталих триконхоса, и високо кубично постоље с тамбуром кубета. На плану основе уочавају се, поред наглашеног олтарског дела још неке особености грађевине. Рецимо, из наоса се у главни део олтарског простора улази само са северне стране, кроз одељење проскомидије (уп. сл. 8). Овакво решење је у византијској архитектури познато одраније, а у нас се јавља код неких грађевина рашке школе из XIII века⁴⁹, али не и код триконхоса моравске стилске групе. Па ни банак с нишама изграђен у апсидалном делу проскомидије и ђаконикона није уобичајен у другим храмовима.

Својеврсну занимљивост представља капела, призидана уз бок цркве са јужне стране. Пре

⁴⁸ Ови подаци, које ми је колегијално саопштила А. Јуришић, археолог, саставни су део закључка из њеног теренског дневника. По њеним речима, датовање капеле је неизвесно, јер покретног археолошког материјала није било. Колегиници Јуришић захваљујем на подацима и на уступању фотографских снимака капеле.

⁴⁹ М. Васић, *Жича и Лазарица, студије из српске уметности средњег века*, Београд 1928, 51, сл. 41 (Св. апостоли), 56, сл. 46 (Сопоћани). Основе цркава код А. Дерока, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, манастир Морача сл. 162, Придворица 163 а, Сопоћани 166, Ариље 170, Св. апостоли 221. Уп. В. Кораћ, *Место Придворице у рашкој архитектури*, Рашка баштина 1 (Краљево 1975) 44 (о проскомидији и ђаконикону), црт. 5.

Сл. 14. Црква Св. Николе са капелом,
југозападна страна (снимак А. Јуришић из 1968)

Fig. 14. Eglise Saint-Nicolas et sa chapelle
méridionale, côté sud-ouest (Photo A. Jurišić, 1968)

Сл. 15. Унутрашњост капеле са јужне стране
(снимак А. Јуришић, 1968)

Fig. 15. L'intérieur de la chapelle, partie
méridionale (Photo A. Jurišić, 1968)

Сл. 16. Грађевина западно од цркве Св. Николе (снимио И. Костић)

Fig. 16. Bâtiment à l'ouest de l'église SaintNicolas (Photo 1. Kostic)

Сл. 17. Топографски изглед манастира Лапушње (цртеж В. Матића)

Fig. 17. Le monastère de Lapusnja et ses annexes (dessin dû à V. Matic)

Сл. 18. Унутрашњост цркве Св. Николе, југозападна страна (снимио Р. Живковић 1968)

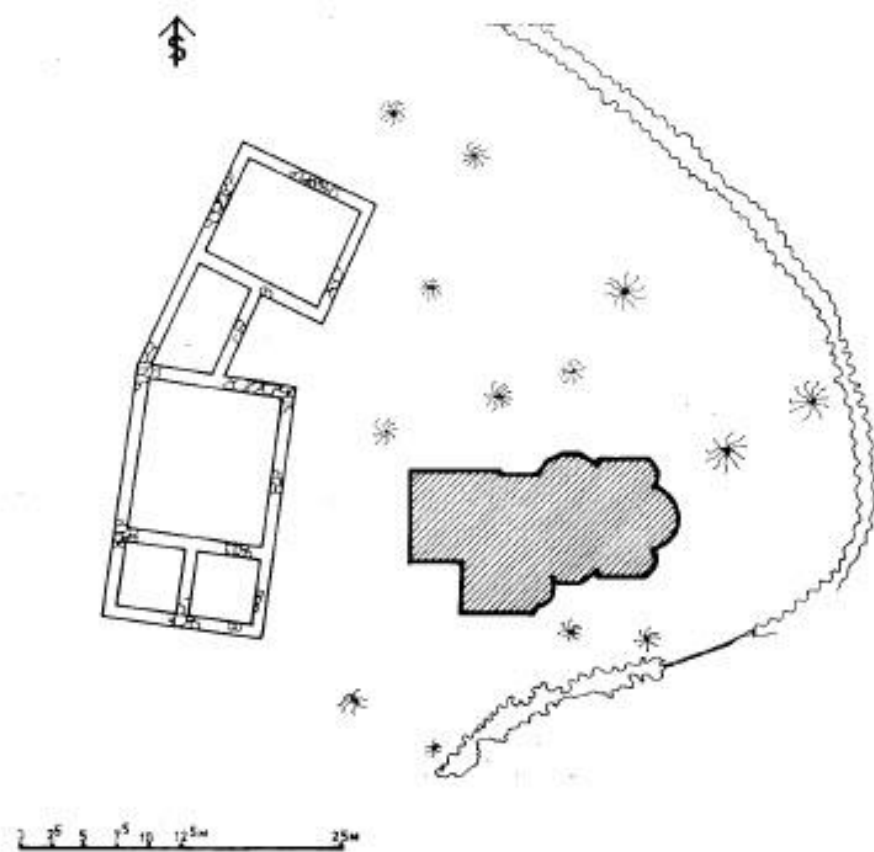
Fig. 18. L'intérieur de l'église SaintNicolas, partie sudouest (Photo R. Zivkovic, 1968)

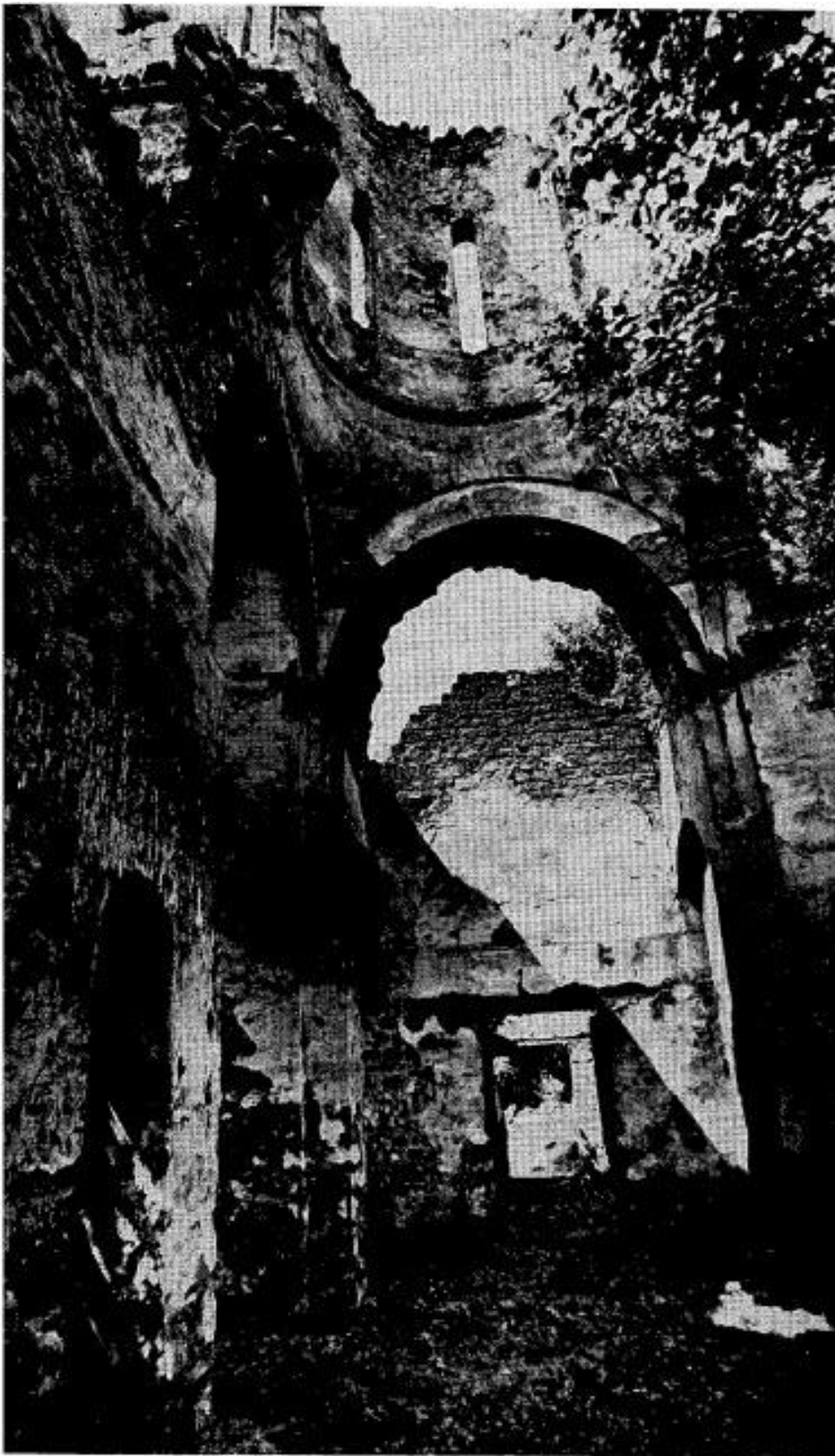
свега, поставља се питање којом приликом је и из ког разлога капела саграђена. Видели смо да је на северној страни била повезана с припратом једним пролазом, који је доцније зазидан и осликан живописом, што се догодило, највероватније, истовремено са живописањем цркве 1510. године. Приликом зидања капела је добила улаз на западној страни. Велом тајни обавијена су и два гроба у њеној унутрашњости, у којима су можда сахрањени монаси овог манастира, или неке друге угледне личности.

Недоумицу око оснивања манастира Лапушње и подизања храма ствара чињеница коју — пошто је у питању старост манастира — ваља имати на уму: поновићемо, манастир Лапушња се у турским пописним дефтерима водио као порески обвезник током XV века, почев од 1455. године, дакле пре него што је 1500/1501. године војвода Радул Велики подигао садашњу цркву. Основно је питање, према томе, шта се догодило са првобитним манастирским храмом, да ли је на његовим темељима подигнута нова грађевина, или је капела део тог храма. Вреди изнети да се такво питање поставља и у вези с оближњом црквом Лозицом код Кривог Вира, која се такође водила у турским пописима током XV и XVI века, а имала је капелу с јужне стране, као Лапушња. Трагове њеног темеља обележио је Б. Бошковић на свом цртежу основе, а за цркву је рекао да припада истом типу као, Лапушња, само што је преправкама доста измењена.⁵⁰

Зграде у манастирском кругу

Године 1969. откопани су остаци двеју зграда сазиданих од ломљеног камена. Зграда на североистоку, дуга 30, ширсжа 8 m, подељена је преградним зидовима на мање просторије. Суседна зграда (сл.16), дуга око 50, широка око 10 m, имала је подрум. По облику, димензијама и етажном систему, који је у доњем делу омогућавао смештај хране и вина, у овом објекту би се могла препознати манастирска трпезарија, која се према устаљеном обичају налазила са западне стране цркве, наспрам главног улаза у манастир (сл. 17).⁵¹

Живопис у цркви Св. Николе са капелом

Остаци фресака у унутрашњости цркве, који су одолели времену, сасвим су избледели и већина ликова једва се назире (сл. 18). Колико је при оваквом стању фресака могуће сагледати иконографски програм, од тематских целина били су заступљени Велики празници и сцене везане за литургију, а међу појединачним светитељима, осим Христа, заступљени су писци јеванђеља, свети архијереји, четрдесет мученика из Севастије, ђакони, свети ратници и други светитељи.⁵² Фреске су распоређене по зидовима претежно на начин устаљен у византијском сликарству, саобразно намени појединих архитектонских целина и у зависности од услова техничке природе. Изузетак у иконографској пракси представљају ликови архијереја сликани у великом броју изван олтарског простора.

У вишим деловима храма остало је сасвим мало живописа. Срећом, изванредан део сачувао се на квадерима и сводарима обрушених зидова, похрањених у шуту у ђаконикону и капели. Ови фрагменти добрим делом припадају куполи и пандантифима, што употпуњује иконографску садржину живописа која би иначе остала непозната.⁵³ Тако на неколико квадера,

⁵⁰ Б. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, 207, сл. 69.

Капелу са јужне стране триконхоса има и црква Св. Николе манастира Намасије код Забреге, североисточно од Параћина. Вид.: М. Брмболић, *Параћин кроз векове* (каталог музејске збирке у Параћину), 16, слика манастирског комплекса Намасије, 17, остаци цркве са капелом. Исти, *Namasija — utvrden manastirski kompleks*, *Arheoloski pregled* 22 (1981) 132—135, Т. LXXXII, сл. 1.

⁵¹ С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира средњовековне Србије*, Саопштења XIII (1981) 19.

⁵² Своје теренске белешке о живопису упоредила сам са цртежом распореда фресака, које ми је пружио на увид Звонимир Зековић, сликарконзерватор, коме за то дугујем захвалност.

⁵³ Са овим налазом из 1968. године упознала ме је А. Јуришић и ставила ми на располагање цртеже квадера са остацима фресака (нађених у капели

2.

Сл. 19. Црква Св. Николе, део натписа из куполе
1. (према А. Јуришић)
2. реконструкција преосталог натписа

Fig. 19. Église Saint-Nicolas, une partie de l'inscription dans la coupole
1. Inscription (d'après A. Jurišić)
2. reconstitution de l'inscription subsistante

остаци нимба, црвене одеће и прсти преклопљени у знак благослова сведоче да је у куполи био приказан лик Христа Сведржитеља. Око Христовог попрсја био је исписан заштитни натпис са стиховима из 102. псалма, што се могло установити на основу слова на три квадера, која сложена у целину дају речи:

.. на земљу призвѣ (сл. 19). Не зна се колико је стихова 102. Давидовог псалма садржавао натпис у Лапушњи; сачувани део односи се на 19. стих: „Што је прилика са свете висине своје, Господ (и) погледао с неба на земљу”.⁵⁴ Заштитни натпис у Лапушњи из 102. псалма, у коме се изражава молитва и позива Бог да са свете висине погледа на земљу и чује уздисање сужњева, могао је настати попут оних о којима је говорио проф. С. Радојчић: из побуда изазваних страхом од рушења цркве и турског насиља.

У тамбуру кубета, на површини између прстена и доње ивице прозора, назире се попрсја светитеља. Било их је шеснаест, а вероватно су по среди ликови пророка који се по устаљеном распореду сликају у кубету. Преосталу површину у кубету, изнад прозора, вероватно је запремала сцена Небеске литургије.

Делови двојице јеванђелиста препознају се на југозападним пандантифима, док се међу фрагментима живописа на квадери налази фигура још једног од њих.

На чеоним странама јужног и западног поткуполног лука, на којима почива кубе (северни и источни су срушени) налазе се попрсја севастијских мученика, по десеторица на сваком луку. Смештени су у крупне чашице зелене или окер, око којих се повија стабљика биљке са разгранатим округлим цветовима црвеним, зеленим и окер. Код неких ликова још постоје остаци сигнатура, али их је услед оштећености и висине на којој се налазе тешко прочитати. Поуздано препознавање севастијских мученика у овим медаљонима омогућено је на основу фрагмената који су са западног лука цркве скинути 1956. године и пренети у Народни музеј у Београду, где су изложени у одељењу средњовековне уметности. На фрагменту са ликом св. мученика, првог у низу десеторице на западном луку, читљив је део сигнатуре: **сѣѣ** .. **им . тѣмѣ** (сл. 20). Име је, највероватније, гласило Филиктимон (или Филоктимон), али је омашком при писању замењен редослед слова м и т.⁵⁵ Светитељ је представљен као млад човек, са облом брадом, дугом смеђом косом забаченом иза ушију, и крстом у десној руци. Одевен је у зелену хаљину комбиновану у горњем делу додатком полукружног облика окер боје, оивиченог траком са крупним бисерима. Црвени огртач, обрубљен траком са нашивеним бисерима, копча се на левом рамену. На другом фрагменту, натпис десно поред главе открива лик св. Анатола: **Анатољ**, који у овој скупини заузима последње место. Приказан је као

младић изразито високог чела и смеђе коврцаве косе, са крстом у десници.⁵⁶ Његова окер хаљина, припијена уз врат, украшена је на грудима траком са нашивеним бисерима, црвени огртач без украса, везан на грудима у чвор, прекрива му плећа.

По речима проф. С. Радојчића, севастијски мученици постављају се из сујеверице на површине лукова који носе кубе, како би својом моћи утврдили и чували најосетљивија места архитектонске конструкције, она што су се најлакше рушила. Веровање у њихову чудотворну моћ одржавало се столећима, као што показују многобројни споменици почев од XI—XII века.⁵⁷ Севастијски мученици, приказани у Лапушњи, представљају у овом поретку спону која потврђује непрекинуту нит у дуготрајном поштовању традиције.

Приземни појас фресака у главном делу олтарског простора био је испуњен фигурама архијереја, распоређеним дуж полукружног зида апсиде, затим на странама стубаца окренутим олтару, и на пролазима у бочне просторије проскомидије и ђаконикона. Данас се ова целина може реконструисати само на основу већих или мањих остатака фресака на једној или другој страни олтарског простора. Тако, на пример, у апсиди оскудни трагови крстова (што су урезани равналом у свежи малтер да послуже сликању полиставриона) сведоче о некадашњој поворци архијереја са учешћа на светој литургији. Дуж северне стране олтарског простора, у ову скупину спада архијереј на западном ступцу, а други се налазио на источном ступцу, где је живопис пропао. Надаље, ту су фигуре тројице светитеља, сасвим оштећене, на унутрашњој страни стубаца, односно у пролазима што воде у проскомидију. Насупрот овој скупини, на јужној страни олтарског простора, на ступцу пред улазом у ђаконикон, и до њега на зиду конхе, су такође два архијереја. Натписи поред њихових глава су готово ишчилели, али се понеко слово може прочитати. На пролазу у ђаконикон, између ступца и конхе су два брадата светитеља, један од њих је епископ, св. Антим: **Антимъ** Зидове проскомидије заузимали су ликови ђакона сачувани делимично и без натписа. На улазу, лево, је рука једног од њих са крстом у њој. На западном зиду се види љубичаста одећа украшена венчићима и бисерима и стопало ђакона. На северном зиду лево од прозора је фигура ђакона приказана до колена (глава и попрсје су уништени). На себи има стихар од беле тканине прошаране орнаментима. Рукав стихара, широк у доњем делу, има око мишица и уз доњи руб нашивену траку оивичену бисерима. Преко левог рамена носи тамноцрвени огртач са нашивеним бисерима. Орар му је усправно подељен на жуто и плаво поље извезено шаром у виду тамноцрвених ромбоида и жуте лозице. У левој покривеној руци држи

дарохранилицу, а кажипрстом десне руке замахује кадионицом. На источном ступцу сачувана је доња половина фигуре још једног ђакона одевеног у бео орнаментисани стихар, док је на западном ступцу живопис пострадао.

У ђаконикону се сачувао извешан део зидних слика (сл. 22). На западном зиду, под сводом, је представа св. Тројице. На престолу седи десно Бог-отац, лево је Бог-син, док се Бог-дух у виду голуба назире. Бог-отац је приказан као брадати старац, у широком белом хитону са тамноцрвеном пругом на десном рамену, а преко левог рамена пребачен му је окер химатион. Сродно иконографско решење примећује се у ђаконикону манастира Матеича у Скопској Црној гори из 1356—1360. године, које проф. В. Ј. Бурић сматра јединственом представом свете Тројице.⁵⁸ Лапушњи је најближа представа св. Тројице која се среће на неким фрескама и иконама из друге половине XVI века, насталим под утицајем критског сликарства, како је установио С. Петковић.⁵⁹ На западном зиду су још попрсја двојице светитеља у заједничком оквиру, на плавој позадини, а десно од њих светитељ са црном капом на глави. На северном зиду, изнад пролаза у олтар, остала је горња половина Визије Христа у слави: Христос у мандорли благосиља, а око њега стоје анђели са скиптрима у рукама. Одевен је у тамноцрвени хитон и окер химатион. Анђели, валовите косе, имају на себи тамноцрвене хаљине са манијаком и огртаче опточене по рубовима траком са бисерима. У продужетку ове слике су остаци неке сцене са Христом у плавој одећи. У првој зони, на ступцу је фигура неког светитеља. На источној страни ступца (у пролазу за олтар) лик ђакона са дарохранилицом у руци можда представља св. Стефана архиђакона.

У горњим зонама били су, несумњиво, приказани Велики празници, али се разабире једино сцена Рођења Христовог у калоти јужне конхе. Чини се да је лево испред брега св. Јосиф, а при дну слике жена са посудом из епизоде купања Христа. Попрсја двојице старозаветних пророка у темену конхе у тесној су вези са Христовим рођењем, али како су поруке на свицима у њиховим рукама ишчилеле, не може се установити о којим је пророцима реч. Према Ерминији могу то бити неки од шесторице старозаветних пророка.⁶⁰

Услед пострадалости живописа у нижа два појаса у конхи, одвојена црвеним тракама, не зна се његов садржај. Могле су то бити сцене из Христовог живота, чуда и параболе, а ваља с разлогом претпоставити да је негде био илустрован и циклус о св. Николи.

Дуж читавог средњег појаса наоса и олтарског простора били су насликани допојасни ликови архијереја, од којих су они у јужној конхи донекле очувани, док се већина осталих распознаје по одећи са много крстова, и омофорима. Десном руком благосиљају, а у левој

држе јеванђеље или свитак. Поред неколицине разабире се натписи исписани у два реда изнад и поред главе, али су само, поједина слова читљива. Попрсја архијереја у одтарском простору на северној и јужној страни, изнад стојећих фигура, једва се назире. Имена ових црквених достојанственика забележена у сликарским приручницима⁶¹ нису, на жалост, више доступна за сагледавање проблема у вези са њиховим избором у тако великом броју за цркву Св. Николе у Лапушњи, која у томе надмашује друге богомоље.

Како о пореклу и разлозима који су довели до заступљености ликова архијереја на површинама читавог средњег појаса фресака нисмо у могућности да овом приликом понудимо одговарајуће објашњење, навешћемо речи проф. С. Петковића како се у складу са схватањем да је „земаљска црква основана од апостола, украшена епископима и учвршћена мученици-

и ђаконикону), фотографије и слајдове. Срдачно захваљујем А. Јуришић на колегијалној помоћи и допуштењу да њеним подацима и прилозима употпуним свој рад.

⁵⁴ *Свето писмо Старога и Новог завјета* (прев. Б. Даничић и В. Стеф. Карачић), Београд 1922, 510.

О натпису са стиховима на 102. псалма из манастира Трескавца, насталом око 1480—1490. године писао је проф. С. Радојчић, *Једна сликарска школа из друге половине XV века. Прилог историји хришћанске уметности под Турцима*, Зборник ЛУ 1 (1965), 77—78. У нап. 19 стоји да је овај псалм исписан у XIV веку у цркви Богородице Одигитрије у Пећи, а у турско време се често понавља. Има га призрекеи Св. Спас и Благовештење кабларско. У манастиру Поганову из 1499. године налази се у прстену тамбура кубета (уп. сл. 8 код Г. Субатића, *Манастир Поганово*, Београд 1975). Исписан је и у цркви С. Ђорђа у Софији (уп. А. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, Album XXXVI).

⁵⁵ По Ерминији, светитељ је млад са облом брадом: Didron-Schafer, *Das Handbuch der Malerei vom Berge Athos*, Trier 1855, 318. У приручнику Denys de Fournat, *Manuel d'iconographie chrétienne*, ed. A. Papadopoulos-Kerameus, St. Petersbourg- 1909, 272, име гласи *Филиктимон*. У Темнићком натпису зове се Филиктимон (С. Радојчић, *Темнићки натпис*, 5), а у живопису Св. Тројице пљеваљске *Филиктимон* (С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Београд 1974, 131, под бр. 68).

⁵⁶ Име св. Анатола не постоји у поменутом сликарским приручницима, а заступљено је у Темнићком натпису (С. Радојчић, *Темнићки натпис*, 5). Насликан је у Св. Тројици пљеваљској (С. Петковић, *нав. дело*, 133, бр. 59).

⁵⁷ Подробно о севастијским мученицима, с литературом и низом примера где су насликани, писао је С. Радојчић, *Темнићки натпис*, 3—11. Претходно о њима: С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614*, Нови Сад 1965, 108, 189 (Св. Тројица код Пљеваља). Исти, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, 63, нап. 205—207, са примерима.

⁵⁸ В. Ј. Бурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 70.

⁵⁹ С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, 74, нап. 266, са примерима и илустрацијом; као и табле 50 и I.

⁶⁰ Didron-Schafer, *Das Handbuch der Malerei vom Berge Athos*, 157.

⁶¹ Исто, 309—313.

Сл. 20. Црква Св. Николе, св. Филиктимон
(снимила Смиљка Габелић, 1986)

Fig. 20. Église Saint-Nicolas, saint Philiktimon
(Photo Smiljka Gabelić, 1986)

Сл. 21. Црква Св. Николе, св. Анатол (снимак
С. Габелић, 1986)

Fig. 21. Eglise Saint-Nicolas, saint Anatole
(Photo S. Gabelić, 1986)

ма". ликови архијереја некада живопису и изван олтарског простора.⁶²

Приземни појас зидних слика у јужној певници, западном травеју и северној певници заузимају стојеће фигуре од којих је преостао само мањи део. Представе светитеља у јужној певници почињу ликом Христа Сведржитеља, обележеног натписом:

ⲓⲥ ⲭⲥ ⲟ ⲡⲁⲛⲁⲟⲩⲧⲣⲁⲧⲟⲩⲥ.

До Христа је приказан. св. Никола: **Николаѣ;** лице му је оштећено, али је очувана кратка, коврцава, седа брада. Његова архијерејска одежда од беле тканине украшена је црним крстовима око црвених кругова и унутар њих, а око врата му пада омофор. Иако је св. Никола окренут лицем гледаоцима, у поставци његовог лика тик уз Христов као да се назире не само намера величања светитеља као заштитника цркве њему посвећене, већ и улога заступника за људски род. Десно од св. Николе је св. Георгије: **сѣⲩ Ⲓⲉⲟⲣⲓⲓⲥ,** најугледнији међу ницима, одевен у одговарајућу одору, наоружан копљем, ослоњеним на земљу, и штитом. Остале три фигуре у певници, западно од прозора су уништене, а судећи по извесним траговима, представљале су такође свете ратнике, чијој је скупини припадао и (уништен) лик на југозападном пиластру.

У продужетку, на јужном зиду западног травеја остао је део свитка са словима: **... ⲟⲙⲁ ...** која су можда сачињавала део поруке на свитку св. Пахомија. На западном зиду лево од улаза били су приказани цар Константин и царица Јелена — на то упућују остаци широке траке са густим низом бисера, што је украшавала средину њихове црвене одоре, и трагови кругова — текстилне орнаментике — (код десне фигуре).

Стојеће фигуре у северном делу западног травеја припадају ктиторској композицији (сл. 23). Главне личности приказане су једна наспрам друге: угровлашки војвода Радул Велики, на северном, а кнез Богоје, на западном зиду. Они једном руком држе између себе модел задужбине, а другом показују на свој дар. У пратњи су представљене супруге Каталина, десно од Радула, и Мара, лево од Богоја. Ставовима тела и положајем руку оне учествују у овом свечаном чину. Неубичајен вид ктиторске композиције настао је из потребе условљене триконхосним планом грађевине и узаним зидовима западног травеја, неподесним да на своје површине приме више од две фигуре. Из истог разлога модел цркве подељен је тако да већим делом захвата северни, а мањим делом западни зид.

Портрети ктитора на полусрушеним зидовима њихове ктитарије готово су уништени. На местима где се задржао малтер са фрескама распознају се обриси тела и глава на тамној позадини; нешто је уочљивије попрсје Радула

Великог са круном на глави. Натписи поред ликова су ишчилели, преостало је понеко слово тамноилаве боје на светлом позађу, написано између оштро извучених помоћних линија. Поред Радулове главе натпис је текао у два реда, али је читљив само део титуле: **ВОЕВОДА.**⁶³

Војвода Радул је приказан као крупан човек, с кратком брадом раздељеном у два прамена и дугом валовитом косом. Његова отворена жута круна састављена је из узаног металног обруча и горњег ширег венца, који се завршава у виду листова и тролиста. Одевен је у простран огртач од црвене златоткане или везене тканине, украшене круговима са жутим љиљанима. Затвара се помоћу дугмади и гајтана у висини груди. Троугласти изрез око врата допуњен је жутим положеним оковратником, у складу са жутом поставом огртача.

Каталина је представљена гологлава, с дугом таласастом косом што јој слободно пада на рамена. Обучена је у црвени огртач закопчан густим низом крупних жутих дугмади. Остала дугмад, густо поређана дуж отвора спреда до доле, служила су по свој прилици копчању хаљине. Троугласти вратни изрез обogaћен је жутим положеним оковратником. Лева рука јој је провучена кроз дубок усправни прорез, дуж кога су са једне стране по ивици нанизана крупна дугмад.

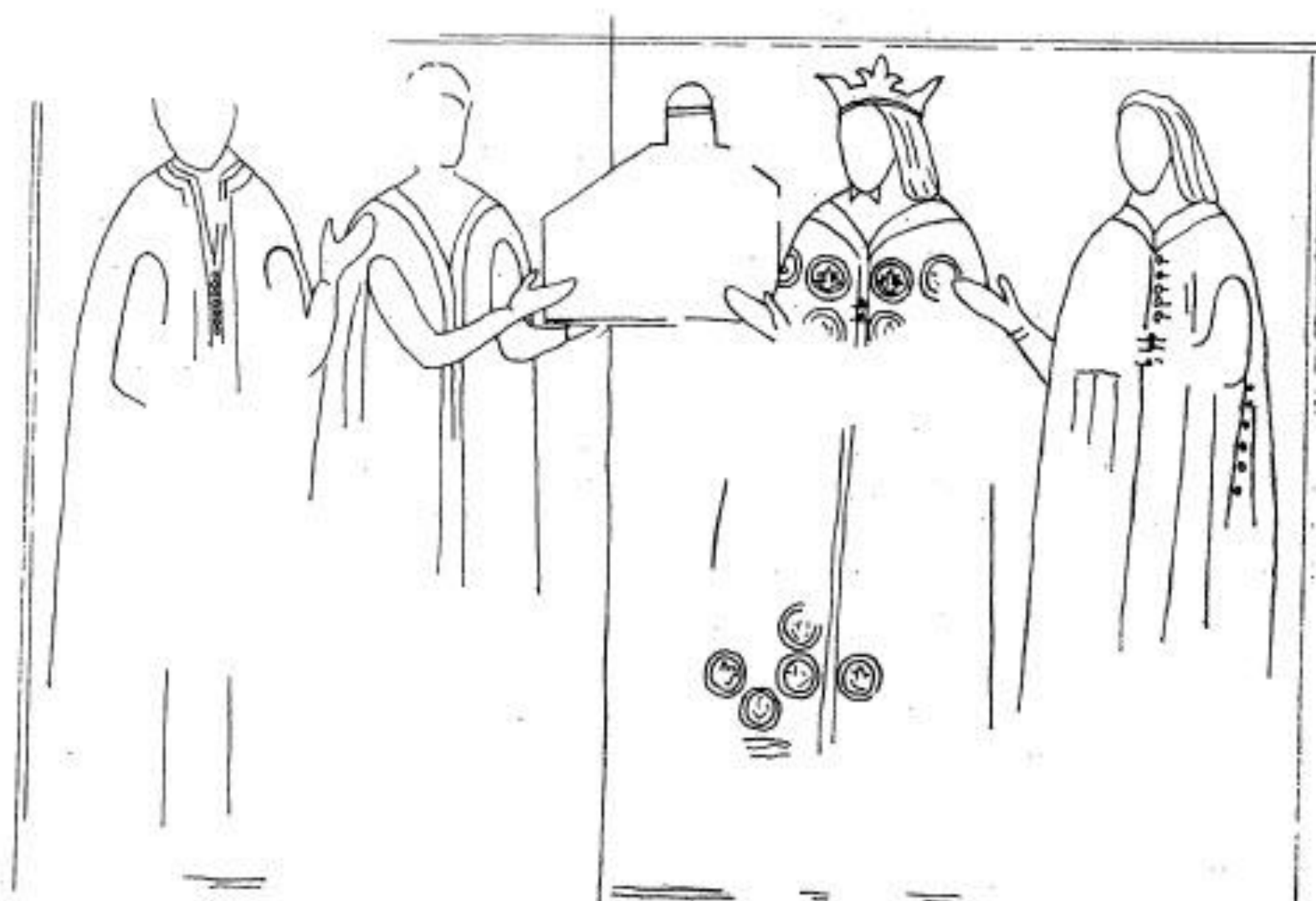
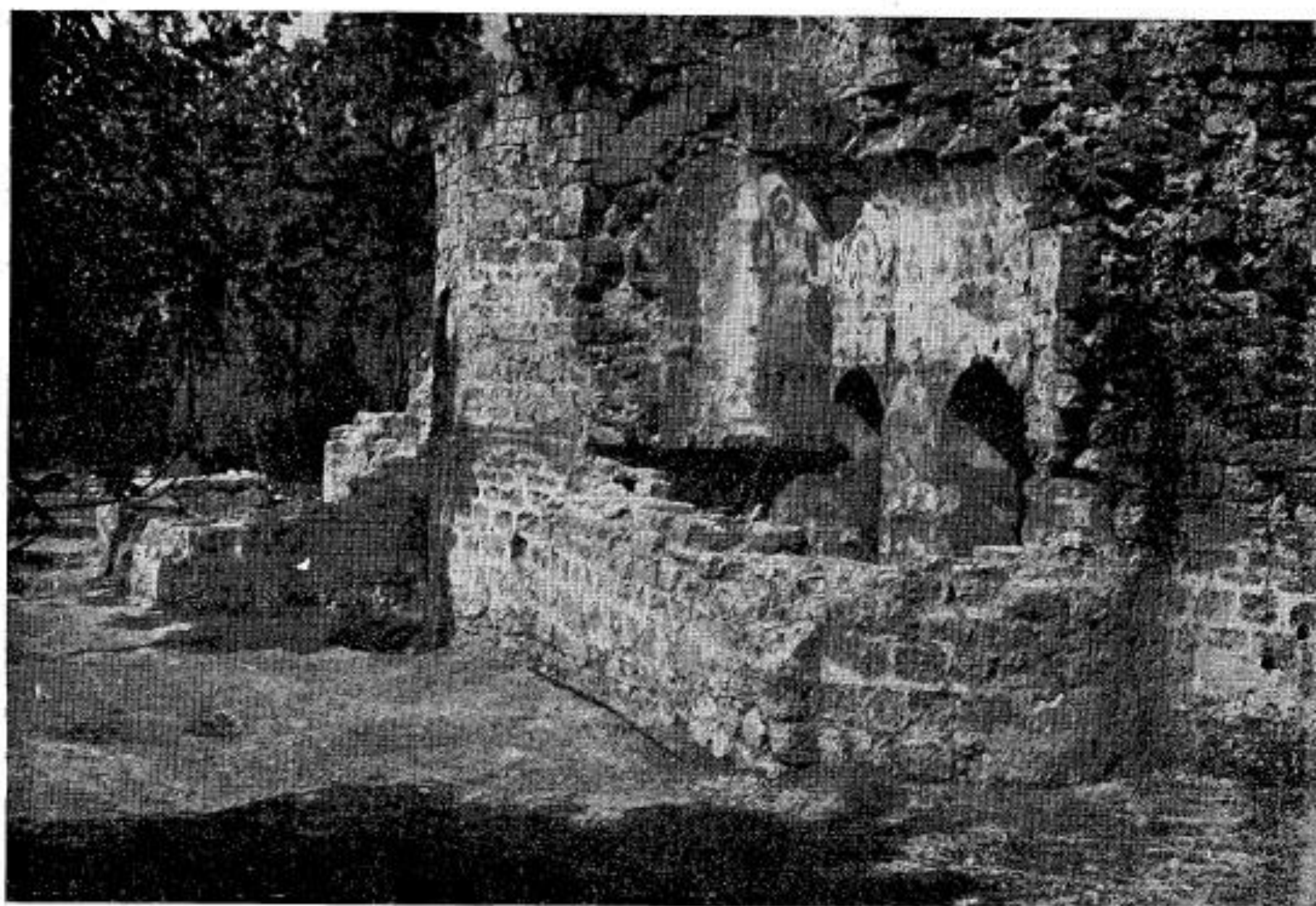
Кнез Богоје носи преко доње хаљине, припијених рукава, широк црвени кафтан с прорезима за руке у висини мишица. Око вратног изреза нашивен је жути оковратник, у складу са поставом огртача, која, попут жуте траке, провирује дужином преклопа. На глави има жуту капу. Сигнатура, иако непотпуна, довољно је јасна. за идентификацију лика: лево од гла ве написано је **КНЕЗЪ,** десно се распознају обриси имена Богоје

Лево од Богоја стоји Мара благо погнуте главе и испруженом руком показује на цркву. Одећа јој се састоји из плаве хаљине и црвеног огртача. Хаљина има уске рукаве, око врата је опшивена жутом траком и копча се по средини помоћу дугмади.

Судећи по ширини одеће и по линији у пределу мишица, од које се наниже види рукав доње хаљине, огртачи су имали, по тадашњој моди, дуге viseће рукаве, који су слободно падали са стране и служили као украс, док

⁶² С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*, 108.

⁶³ По речима Т. Живковића (М. Димић, *нав. дело*, 28), мушко и женско лице држе модел храма, а по М. Станојевићу (*нав. дело*, 410) ту су Радул, поред кога пише **ВОЕВОДА,** жена и деца. Портрети се, према томе, ни у њихово време нису много боље видели него данас.

Сл. 22. Црква Св. Николе, ђаконикон са остацима живописа (снимак А. Јуришић)

Fig. 22. Église Saint-Nicolas, diaconicon, restes de la décoration peinte (Photo A. Jurišić)

Сл. 23. Ктиторски портрети у цркви Св. Николе (цртеж Б. Кнежевић)

Fig. 23. Portraits des donateurs à l'église Saint-Nicolas (Dessin de B. Knežević)

су руке биле провучене кроз отворе у висини мишица.

Донаторска слика крије у себи једну особеност. Наиме, у време живописања цркве, 1510. године, војвода Радул није више био жив — умро је априла 1508. године. Његов посмртно насликан портрет израз је поштовања које су према њему као оснивачу цркве Св. Николе гајили кнез Богоје и његова породица, ктитори живописања цркве.

Као узор за сликање Радуловог и Каталининог лика послужио је, вероватно, портрет из неке савремене влашке цркве, али је питање из које. Супружници су сликани у цркви манастира Говора⁶⁴, али се њихова одећа и Радулова круна разликују од оних у Лапушњи.⁶⁵ Што се, пак, кнеза Богоја тиче, вредно је пажње нагласити да је он једини портретисани представник локалне власти на црноречком подручју почетком XVI века, за кога се зна.

Иако тешко оштећени, ктиторски портрети имају документарну вредност и њихова појава у Лапушњи одражава време у коме су настали стицајем разних прилика.

До ктиторских портрета, на северозападном пиластру, је лик једног св. ратника, а у продужетку, у северној певници остаци фресака (ноге, стопала) указују да је овде била смештена неколицина ликова светих ратника. Код првог лика у певници преостала су слова сигнатуре:

... **МХ** . У довратнику улаза из припрате у наос налазе се остаци двеју фитура, Захваљујући натпису сазнајемо да је на левој страни лик св. Марије Египатске:

ЕГИПТЕНАНА, а десно је, према томе, св. Зосим, њен исповедник.

Остаци фрескомалтера у припрати и на западној фасади око улаза сасвим су избледели и не показују никакве трагове фигура ни предмета. Једино се у полукружној ниши над улазом из припрате у наос, судећи по траговима одежде — полиставриона са црвеним крстовима, може закључити да је овде био приказан допојасни лик св. Николе, јер је место уобичајено за представу светитеља коме је храм посвећен. На ову нишу је, без сумње, мислио и Каниц помињући лик св. Николе, јер је друга ниша, изнад главног улаза у храм, била већ тада јако оштећена.⁶⁶ Подсетићемо на то, да се са супротне стране зида, у наосу, налази ктиторски натпис, а у северозападном углу ктиторски портрети.

О живопису на ниским преосталим зидовима капеле, на јужној страни цркве Св. Николе, једва се може нешто рећи (уп. сл. 15). Уочљива је подела црвеним тракама на неколико засебних поља. У олтарској апсиди на средњем пољу (изнад сокла са палметама) остатак живописа подсећа на неко постолје, а на десном је стопало једне стојеће фигуре. Бочни зидовису у висини сокла такође издељени на неколико поља са орнаментима.

Површине зидова, неподесне за представе светачких фигура, прекривају разноврсни орнаменти међу којима преовлађују палмете, било да теку као фриз или су на мањим пољима уоквирене као засебна орнаментална целина. Потрбушје поткуполног лука (над којим су медаљони с ликовима севастијских мученика) исликано је срцоликим орнаментом налик на развучене листове четворолисне детелине. На чеоној страни јужног прислоњеног лука живописно делује преплет од двеју равних трака што се међусобно преклапају на одређеном растојању. На суседном, западном луку, орнаменат је изведен у сличној замисли савијања, с тим што је овде за то послужио обли гајтан.

Површина зида у висини сокла украшена је веома крупним окер палметама на цигластоцрвеној и тамноплавој (сада готово црној) позадини, наизменично. Овакав сокл најбоље је очуван у јужној певници. У орнаментици проскомидије заступљено је окерцрно шаховско поље, затим врежа са много изданака и један стилизован цвет тамноцрвене и сивоплаве боје. Површина правоугаоне нише у ђаконикону прекривена је шаром што опонаша изглед мермера. У довратницима припрате има остатака плетерне орнаментике.

Висину сокла у апсиди капеле заузимају срцолики медаљони окер боје, обликовани тако што из корена мањег листа палмете, стављеног у средину, полазе лево и десно два ужа листа пресавијена напола. Положај листова смењује се у правцу горе—доле на тамноцрвеној и тамноплавој позадини. Сличан мотив среће се у капели са јужне стране цркве Св. Николе у манастиру Намасији код Забреге (североисточно од Параћина). Разлика је у томе што су медаљони у Намасији међусобно повезани у непрекинут низ и много су брижљивије урађени од ових у Лапушњи.⁶⁷

Живопис на зидовима цркве Св. Николе потпуно је избледео под дејством влаге, светлости и других чинилаца. Најочитији пример за то је плава боја, која је потпуно изгубила пигмент и данас је готово црна.⁶⁸ Живљу обојеност задржали су једино фрагменти на квадерима са срушених зидова и у мањој мери фреске у бочним одељењима олтарског простора. С обзиром на овакво стање живописа не може се поуздано говорити о његовим ликовним вредностима, али се ипак пажљивијим посматрањем добија о томе одређена слика. Пропорције фигура су одмерене и складне, што се запажа на фрескама из првог појаса зидних слика, које су у натприродној величини, тако и у средњем појасу са попрсјима архијереја и остацима фресака у ђаконикону и проскомидији. Цртеж је црвенкастомрке боје, а откривени делови лица подсликавани су зеленом бојом, преко које је наношен окер. Набори на одећи назначени су тамнијом бојом и дебљим потезима четке. Ликови севастијских

мученика св. Филиктимона и св. Анатола одају руку вештог мајстора, који је иконописачком техником обрадио откривене делове њихових лица и руку, употребивши мрку боју за цртеж, зелену за сенке, а окер у нијансама за осветљена места. Танким цртежом назначени су облици носа, обрва и усана, што доприноси племенитом изразу њихових лица. Код медаљона са севастийским мученицима пажња је обраћена на бојене односе, на смењивање црвене и зелене боје и окера.

За прекривање слободних зидних површина пажљиво су одабрани разни орнаменти, од којих су неки рађени слободном руком без предлошка.

Данас се на фрескама запажају боје: бела, окер, црвена, плава, зелена, љубичаста, црна, мрка.

О мајсторима који су украсили зидове цркве Св. Николе и капеле немамо података. По неким својствима живописа може се претпоставити да су били грчког порекла, а у избору тема и појединачних светитеља можда је учествовао и јеромонах Геласије, тадашњи игуман манастира Лапушње. Тематске и иконографске особености, пре свега велики број архијереја насликаних ван олтарског простора, св. Тројица, севастийски мученици, натпис са стиховима из 102. псалма, сведоче да су поседовали теолошку спрему и способност да је путем зидних слика пренесу на вернике. Традиционална иконографска решења прилагодили су зидним површинама храма, а у случајевима као што је ктиторска композиција, која је изискивала размештај фигура на два зида, огледа се њихова спретност и вештина у решавању оваквих питања. Ова композиција је својствена и по томе што одступа од устаљених иконографских узора, јер ктитори не подносе модел своје задужбине заштитнику храма, св. Николи, с молбом да прими њихов дар.

Од црквеног намештаја којим је храм био опремљен, у олтарском простору је 1968. године затечена поломљена мермерна крстионица. Сталак јој се састоји из профилисаног постолја квадратне основе над којим се издиже осмоугаони део, који се поетепено сужава и завршава кугластим делом. У њега улази стуб са посудом за освећену воду (није сачувана). Прелаз из квадратног постолја у осмоугаоник над њим изведен је тако што из углова квадрата полазе на горе сасвим узане странице. И код кугластог дела, на местима спајања ширих и ужих страница, задржане су оштре ивице. Округли поклопац (половично очуван) има на врху дршку исклесану у виду тролиста, а површину су красила три плиткорелефна трокрака крста (два још постоје).

У капели су нађени делови камене часне трпезе: угаони остатак плоче и стуб кружног пресека у који се углављивала плоча трпезе.

Постоље стуба има квадратну основу (уп, сл. 15).⁶⁹

Манастир Лапушња са црквом Св. Николе и капелом током свог вековног трајања налазио се у сплету околности од којих многе нису расветљене. Овај рад писан је на основу сазнања проистеклог из података и чињеница којима се располагало у овом часу.

⁶⁴ С. Giurescu, *нав. дело*, 367 ' (ту¹ је слика Радула Великог и Каталине по фресци из манастира Говора). Радулов портрет из епископске цркве у Арђешу доноси N. Iorga, *Portretele domnitor Romani*, Sibiu 1930, сл. 28.

О типу кафтана какав се носио у Влашкој у XV и XVI веку, а носе га Радул Велики и потомци у манастиру Говора, расправља С. Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Tarile Romane*, Bucuresti 1970, 132—133, Fig. 45 (схема кафтана из XVI века, манастир Cozia).

⁶⁵ Радулова круна одговара опису западне круне код Ј. Ковачевића, *Средњовековна. ношња балканских Словена — Студија из историје средњовековне културе Балкана*, САН, Посебна издања, књ. CCXV, Историски институт, књ. 4, Београд 1953, 242.

⁶⁶ F. Kanitz, *Serbien*, 396; Исти, *Србија*, 400. У преведеном тексту (400) стоји да је на зиду нартекса према главном простору приказан св. Никола, а изнад њега натпис о оснивању. Да не

би било забуне, ваља рећи да је св. Никола на источној, а натпис на западној страни зида који дели нартекс од наоса. Чини се да код Каница реч dariiber има значење *преко тога*, тј. са друге стране (порушеног) зида.

Занимљиво је његово помињање једне, наводно, слабо очуване фреске на јужном зиду цркве, којом је овековечено учешће помоћне војске коју је молдавски војвода Петар Масутим послао „цару“ Лазару на Косово (F. Kanitz, *Serbien*, 397; Исти, *Србија*, 400). Каниц не саопштава порекло овог податка, а ни шта је на фресци било приказано. По Балшовим речима ово се више не може препознати (G. Bals, *нав. дело*, 197).⁶⁷ Уп.: Б. Кнежевић, *Средњовековне цркве и манастири у долини Црнице*, ЗЛУ 16 (1980) 236—237, црт. 6. M. Brmbolic, *Paracin, Namasijsa — utvrden manastirski kompleks*, T. LXXXII, si. 2, 3.

⁶⁸ Текст који је у Каталогу са изложбе српских средњовековних цркава у рушевинама, одржане у Галерији фресака 1980. године, објавила Зденка Живковић, сликарконзерватор ослањајући се на богато искуство, применљив је и на Лапушњу (*Промене вредности боја на фрескама полусрушених српских цркава*, 17—32).

⁶⁹ Осим ове часне трпезе, на коју ми је скренула пажњу А. Јуришић, око цркве су у шуту нађени гвоздени предмети: ковани клинци, украсне резе за дрвена врата, кључ у баглама, као и део кадионице. Сем поменутих квадера, нашао се и један са сликом риђег коња, можда из неке сцене.

* Фотографије: сл. 1, 2, 11, 12, 16, 18 својина су Републичког завода за заштиту споменика културе НРС.

Архитектонске цртеже: сл. 8 (по И. Костићу), 7, 9, 17 (по В. Матићу) истуширала је Смиља Крантић; сл. 10 (по И. Костићу) истуширала је Јагода Кисин. Сл. 13 (розете) истуширала је С. Крантић.

Le monastère de Lapusnja

BRANKA KNEŽEVIĆ

A proximité du village de Lukovo, dans la Timočka Krajina, à environ deux kilomètres au sud de la route Paraćin—Zaječar, au pied des contreforts du Rtanj, se dressent les ruines de l'ancien monastère de Lapušnja et de son église dédiée à saint Nicolas.

L'Institut pour la protection des monuments culturels de la République socialiste de Serbie, qui a son siège à Belgrade, a entrepris, des 1950, des travaux destinés à débayer le terrain et à protéger les parties de l'édifice les plus menacées. En collaboration avec le service de protection des monuments de Roumanie, les ruines du monastère ont été restaurées et les parties supérieures de l'édifice ont été partiellement reconstruites, surtout celles qui étaient les plus menacées (le projet fut dressé par l'architecte Ivan Kostić qui en surveilla lui-même la réalisation). Pendant une période de trois ans, allant de 1969 à 1971, le support des fresques subsistantes fit l'objet de travaux de fixation (c'est Zvonimir Zekovic, peintre restaurateur, qui s'en occupa, assisté par une équipe d'étudiants).

Le monastère de Lapušnja attire l'attention des chercheurs depuis très longtemps, mais le problème de sa fondation reste toujours en suspens. La vie de ce monastère peut être suivie dans les defters turcs du sandjak de Vidin, depuis 1455 jusqu'à 1586, tandis que les périodes d'avant et d'après celle-ci restent obscures. Le fait que le monastère figure dans le premier defter (conservé), remontant à l'année 1455, atteste qu'il avait existé avant cette date. D'après ce premier recensement, l'église comptait deux moines et ses impôts s'élevaient à 100 aspres par an. Ce montant changea avec le temps, si bien qu'en 1483 ils se chiffraient par 157 aspres, de 1530 à 1535 par 75 aspres, tandis qu'en 1560 et 1586 il s'élevait à 80 aspres par an. Lors de ces deux derniers recensements, le monastère de Lapusnja faisait partie des domaines du sultan, ceux de Crna Reka, était desservi par trois moines et payait 80 aspres par an à titre d'impôts.

L'inscription de donateur, figurant sur le mur occidental, nous apprend que l'église SaintNicolas fut bâtie par le seigneur Io Radul, voïvode et gouverneur de tous les pays hungarovalaques et le burgrave Gherghina, joupán, sous l'higoumène Gélase (1500/1501). Ce fragment de l'inscription se rapporte au voïvode Radul le Grand (1495—1508) et à son oncle maternel, le joupán Gherghina qui était membre du Conseil gouvernemental du pays et burgrave de la forteresse Poenar dans les Carpates. L'église fut décorée de fresques en 1510 sous l'higoumène Théodore, hiéromoine, grâce aux efforts du prince Bogoje, de son épouse Mara et de leurs enfants.

Les absides du sanctuaire sont demicirculaires à l'intérieur et à l'extérieur, tandis que les absides latérales sont demicirculaires à l'intérieur et polygonales à l'extérieur. La coupole octogonale se dresse sur une base cubique élevée et elle est ornée d'une corniche de briques et de basreliefs en tuf calcaire. Sur le côté occidental de la base cubique une pierre est encastrée contenant des signes gravés de signification obscure. Le narthex est plus large que le naos et il a deux entrées, l'une sur le côté occidental et l'autre sur le côté méridional. Le sol de l'église était pavé de briques de dimensions d'environ 42X30 X 7 cm. L'édifice fut construit avec des blocs de tuf calcaire et avec quelques briques. Le long du côté méridional de l'église se trouvait une chapelle dont on ne connaissait pas l'existence avant les fouilles archéologiques de 1968. Celle-ci comportait une seule nef, qui était de forme irrégulière dans sa partie orientale, et une abside de sanctuaire, polygonale du côté extérieur; on y pénétrait par une porte pratiquée dans son mur occidental. A l'ouest de l'église SaintNicolas il existe des vestiges de plusieurs bâtiments assez importants; ils étaient construits avec de la pierre à chaux et des galets.

Ce qui reste des fresques sur les murs de l'église est très endommagé et la majorité des effigies sont à peine perceptibles. Parmi les saints isolés on entrevoit les évangélistes, les évêques, les 40 martyrs de Sébaste, les diacres et les saints militaires. Dans le diaconicon étaient peintes deux représentations intéressantes: la Vision du Christ et la SainteTrinité trônant. Dans la partie nordouest de l'église figure une composition évoquant les donateurs: le voïvode Radul le Grand et son épouse Katalina sont peints sur le mur septentrional, tandis que sur le mur occidental sont représentés le prince Bogoje et son épouse Mara. Le voïvode Radul et le prince Bogoje tiennent entre eux le modèle de leur fondation pieuse. Ils sont vêtus de manteaux rouges. Le voïvode Radul porte une couronne sur sa tête. Il convient d'attirer l'attention sur le caractère particulier de cette fresque: en 1510, année de la décoration de l'église, le voïvode Radul n'était plus en vie. Saint Nicolas était, selon toutes les apparences, représenté dans la niche surmontant l'entrée qui menait du narthex au naos. Les murs à l'intérieur de l'église et dans la chapelle étaient couverts d'ornements variés parmi lesquels prédominent les palmettes. La décoration peinte à en juger par les fragments conservés au Musée National de Belgrade, présente de très bonnes qualités.